

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

BOL OG BY 1991, bind I og II

Bestillingsnr. 9091

Udsalgspris incl. moms kr. 140,00

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1991:1

Hedebrugsforsøg på Hjerl Hede

Af *Gudrun Gormsen*

Med strofen »Heden, ja man tror det næppe« varslede H. C. Andersen i 1860'erne hedelandskabets forandring til et kornland.

Især i årtierne omkring århundredskiftet ændrede det gamle hedelandskab karakter med hedeopdyrkningerne, plantninger af læhegn og anlæggelsen af plantager. I dette århundrede er hederne svundet kraftigt ind, og i dag er kun en meget ringe del af det engang så karakteristiske og almindelige, jyske landskab bevaret. På disse bevarede hedearealer må man endog nu iværksætte plejeforanstaltninger for at undgå, at heden springer i skov.

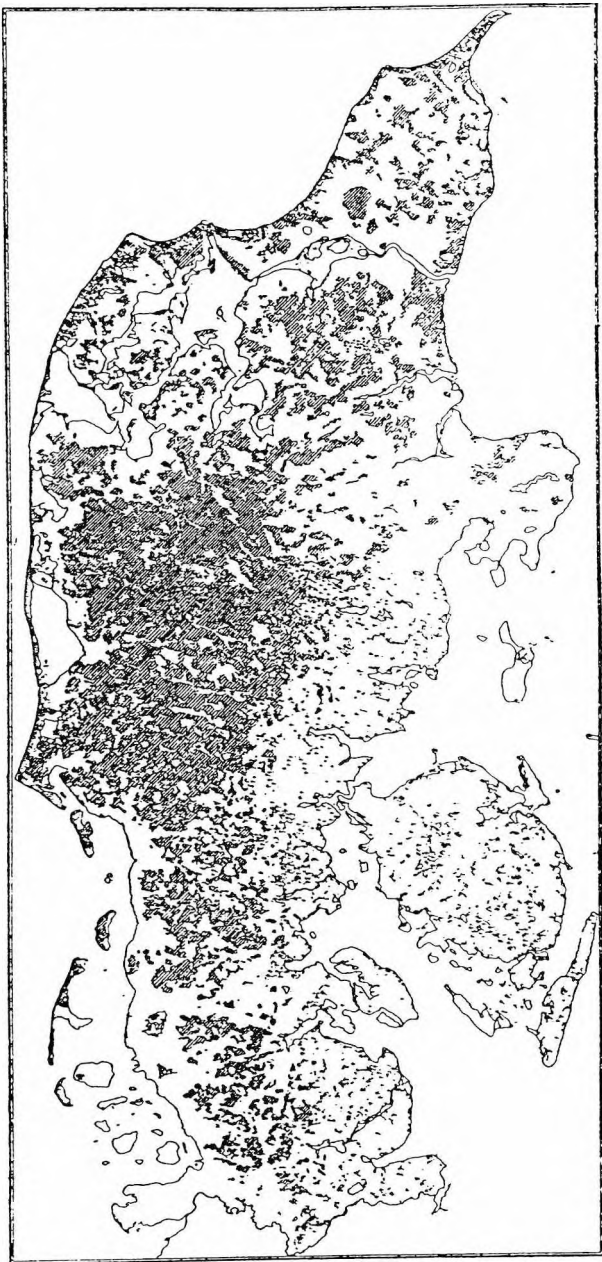
For nutidens mennesker kan det derfor være vanskeligt fuldt ud at fatte, at hele Jylland vest for den jyske højderyg og ud til Vestkysten engang var åbent, skovløst land, som i vid udstrækning var dækket af hede og lyng.

Omkring år 1800 nåede hederne i Jylland deres største udbredelse nogensinde. Tidligere mente man, at hederne var en fortsættelse af det postglaciale tundralandskab, men bl.a. med pollenanalysen er det i de seneste årtier dokumenteret, at hederne er opstået i takt med agerbrugets og kvægbrugets udvikling. Heden er altså et kulturlandskab som alle andre danske landskaber.

Lyngen bredte sig i skovområder som følge af overgræsning og for hård hugst, og siden udnyttede man heden til græsning og brændselsbjergning i form af lyngslet og tørvegravning.

Gudrun Gormsen, f. 1952. Mag. art. i europæisk etnologi 1979, museumsinspektør ved Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Har tidligere skrevet om det klassiske hedebrug i »Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829 til 1857« (Folk og Kultur 1982). Har endvidere skrevet flere artikler om bl.a. bondedagbøger, landsbyer og byggeskik.

Hedernes udbredelse i Jylland omkring år 1800. Gengivet efter Hugo Mathiessen: Den Sorte Jyde (København 1939), s. 13.

Derved fornyede man til stadighed lyngdækket og heden. Hedelyng er nemlig en sart plante, der vil dø efter 30 år, hvis den får lov at passe sig selv og ikke fornyes.

Samspejlet mellem brugsmonter og landskab bliver dermed væsentlig for forståelsen både af heden som landskab og af hedebruget som en historisk driftsform, d.v.s. hedebruget som det fungerede i tiden, før de store hedeopdyrkninger.

Det er baggrunden for, at en gruppe forskere fra forskellige fag planlægger at gennemføre en serie praktiske hedebrugsforsøg, hvor man vil genskabe de væsentligste sider af driftsmønteret i det klassiske hedebrug. Forsøgene skal finde sted på Hjerl Hede, hvor man i direkte forbindelse med Hjerl Hedes Frilandsmuseum stadigvæk har bevaret store hedearealer.

Formålet med denne artikel er at præsentere de grundlæggende ideer og aktiviteter i disse hedebrugsforsøg. Først vil jeg imidlertid skitsere hovedtrækkene i det klassiske hedebrug.

Hedebruget – brugen af heden

Et gammelt ord siger, at »eng er agers moder«. Overalt i hedeegnene lå gårdene enkeltvis eller samlet i klynger ved vandløbene på overgangen mellem ager og eng. I reglen hørte der adskillige hundreder tønder land jord til hver enkelt gård; men deraf optog ager og eng kun en lille del. Resten lå hen i hede.

I hedeegne betragtede man i nyere tid en gård som en god gård, når den havde adgang til både vandingseng, tørveskær og lyngslet, og de tre forudsætninger giver samtidig en god karakteristik af hedebruget. Engene satte grænsen for gårdens økonomi, for hvor mange kreaturer, der kunne græsses, for hvor meget foder, der kunne bjerges, og derved for, hvor stor en besætning, gården kunne bære. Besætningens størrelse var endvidere afgørende for agerbrugets omfang, idet den leverede den nødvendige gødning til fastholdelse af jordens ydeevne. Overalt i det traditionelle landbrug fungerede eng, besætning og ager i en nøje afbalanceret enhed, men for de gamle hedeboender var heden endnu en faktor, der indgik i dette system.

Hederne kunne udnyttes til græsning. Fårene græssede i

Hedetørv spillede en stor rolle i hedebondernes økonomi. Tørven, der graves om foråret, brugtes både til brændsel og gødningsblanding. Efter gravningen blev tørven rejst på kant og siden tørret i små »skruer«. Foto: Herning Museum.

hederne året rundt, mens stude og ungkreaturer i perioder kunne græsse i de grønne områder i hederne. I heden slog man også lyng til foder til fårene, og i lange og strenge vintre, hvor det kneb med hø og halm til kreaturerne, kunne man gå i heden og slå lidt lyng »til Fæet«.

Lyngen spillede endvidere en vigtig rolle som erstatning for halm, som der ikke var meget af i disse kornfattige egne. Man brugte lyng som strøelse i staldene, i alkoverne i stedet for sengehalm og som tækkemateriale.

Lyng har en høj brændværdi, og gammel, lang lyng blev brugt som brændsel i bageovnen, og når en kedel skulle hurtigt i kog på ildstedet. Hvert år gravede hdebonden desuden adskillige hundreder stykker tørv i heden til brændsel i gårdens ildsteder og bilæggerovne. Blot for at dække en gårds brændselsbehov afskrællede man omkring en halv tønde land hede hvert år.

Heden var altså nyttig i bondens husholdning; men den spillede også en anden og vigtig rolle i opretholdelsen af hans eksistensgrundlag. De udyrkede heder var nemlig en forudsætning for det grundforbedrende arbejde, hdebonden udførte

for at opretholde sine jorders ydeevne: Tørv og jord fra de store hedeområder indgik i hedebondens særprægede gødskningssteknik.

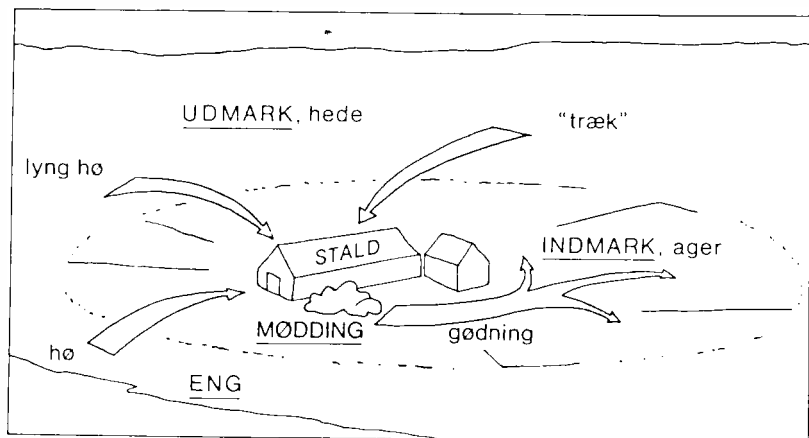
I mange egne af Danmark var tiden, fra markerne var tilsået, og indtil høsletten begyndte en stille tid, men for hede-bønderne var det en meget travl periode, hvor der blev gravet tørv i hederne og flyttet jord fra hedeområderne i stor stil med det formål »at blande gødning«. Gødningsblandingen bestod i, at hdebonden blandede næsten al sin staldgødning op med forskellige materialer, hovedsagelig gamle hedetørv og opløjet hedejord. Blandingen foregik i flere møddinger, hvor mæg og blandingsstof blev lagt ud i lag, og hvor der var flere gange mere fyldstof end mæg.

En del af blandingsmaterialet bestod af de såkaldte »træk«, d.v.s. tynde overfladetørv. Hver sommer lagde hdebonden et lag træk, der var stillet på kant, ud over sin gårdsplads. Tørven sugede møddingsvand og lignende og blev i løbet af det følgende år trampet i stykker af kreaturerne. Derefter var trækken egnet til at blande i møddingen. Hdebonden brugte også træk og andre hedetørv som byggemateriale i de diger, han byggede om sine marker i stedet for at sætte hegn, og han stablede træk op langs husenes ydervægge for at isolere dem. Efter nogle år var disse digetørv og vægtørv skørnet så meget, at også de var velegnede som blandingsmateriale i møddingerne.

Asken fra de tørv, der brændtes i husholdningen, blev gemt i en særlig askemødding og asken brugt som gødningsmiddel. Hdebonden kunne desuden grave særlige asketørv eller opløje hedejord med et godt morlag, køre disse tørv eller jord ind på sine agre, brænde dem og pløje asken ned eller lægge et lag aske i sine markmøddinger.

Udnyttelsen af heden på mange forskellige måder, til mange forskellige formål og i ganske bestemte driftsmæssige sammenhænge var altså en forudsætning for landbrugsdriften i Jyllands hedeegne.

På de magre, vestjyske hedesletter, der er dannet på smeltvandsfladerne, udfoldede dette driftsmønster sig mest varieret og sammensat. Men også i andre egne af Jylland var der hede. Her var jordbunden måske anderledes og betingelserne for landbrug anderledes; men også her kunne bønderne efter behov bruge heden til græsning, tørveskær og lyngslet, og de

Diagrammet illustrerer stoftransporten i hedebruget. Eng, ager og hede leverede foder. Heden leverede også træk og hedejord, som blandedes med gødningen, inden den påførtes ageren.

kunne hente materiale fra heden, der kunne bruges på forskellig vis i det grundforbedrende arbejde. Læser man de landøkonomiske beskrivelser af landbruget, som det udfoldede sig i Jylland i det 19. århundrede, ser man, at den måde og det omfang, hvori man udnyttede hederne varierede fra egn til egn; men det gælder for alle de beskrevne driftsformer, at der var en tæt sammenhæng mellem udnyttelsen af indmark og udmark i driftsmønsteret.

Det klassiske, jyske hedebrug bliver dermed en variant (og i dansk henseende måske den mest rendyrkede form) af det såkaldte ind-udmarksbrug, som engang var så almindelig i store dele af Vesteuropa, især i området omkring Nordsøen.¹

Hedebrugets princip og mekanisme

I de egentlige hedeegne, d.v.s. på de gamle smeltevandssletter, er jordbunden fattig, vegetationen i heden er degraderet, og jordbunden formår knap at magasinere plantenæringsstof og vand. For at opnå den optimale produktivitet må man derfor bestræbe sig på at magasinere vand og næringsstof og eventuelt også koncentrere det i udvalgte områder, således at man bedst kan udnytte og styre den lave arealproduktivitet.

Nogle vigtige stofkoblinger i hedebruget:

Eng	Hølade, stald, mødding	Indmark	Enghø
Hede	Hølade, stald, mødding	Indmark	Lynghø
–	Stald, mødding	Indmark	»Træk«
–	Gårdsplads, mødding	Indmark	»Træk«
–	Køkken (ovn), mødding	Indmark	Lyng, brændsel (bage-lyng)
–	Tag, mødding	Indmark	Tækkelyng
–		Indmark	Lyngtørv til aske
–	Mødding	Indmark	Blandejord til møg
--		Indmark	Asketørv til jordforbedring
Indmark	Stald, mødding	Indmark	Rug, havre, spergel (foder, fødevarer)

Skemaet illustrerer de vigtigste stofkoblinger i hedebruget.

I det klassiske hedebrug indgik følgende arealklasser: eng, indmark, hede, mødding og stald samt toft med kålgård.

De forskellige arealklasser kunne udnyttes uafhængigt af hinanden. F.eks. kunne heden græsses af får størstedelen af året; men skal man forstå hedebruget og dets samlede effekt, er det af stor betydning, at driftsformen i meget vid udstrækning var baseret på et udnyttelsesmønster, hvor udnyttelsen af een arealklasse var koblet sammen med og en forudsætning for effektiv udnyttelse af en anden. Koblingen mellem udnyttelsen af de forskellige arealklasser i økonomien og de arbejdsprocesser, der var forbundet hermed, bliver dermed af stor betydning for forståelsen af det klassiske hedebrug.

Fra eng, indmark og hede fik man foder til dyrene og dermed gødning. Samtidig fik man en lang række, langt svagere næringsstoffer fra heden, som efter først at have indgået i en

funktion i husholdningen og stalden endte i gårdens mødding. Endelig kunne man overføre stof direkte fra heden til møddinger og indmark.

Skemaet, der viser de vigtigste stofkoblinger i hedebruget, illustrerer samtidig, hvorledes der til stadighed skete en koncentration af næringsstoffer i indmarken.

Engen var altafgørende i dette mønster, idet det var engarealets størrelse, der helt og holdent definerede det antal kreaturer, gården kunne bære; men også stald- og møddingsplejen var særdeles vigtig. Netop stald og møddinger var jo en slags knudepunkter i systemet. Heden spillede samme rolle som engen. Den var blot en langt svagere leverandør. På bekostning af heden kunne man øge markens ydeevne, selv om denne jordforbedring krævede megen tid, meget arbejde og megen transport, og samtidig kunne man også hæve de lette jorders følsomhedstærskel over for f.eks. tørke.

Et genskabt, historisk hedebrug

Det er effekten af dette brugsmønster og dets samlede virkning på landskabet og dets egen økologiske balance eller effektivitet, som de planlagte hedebrugsforsøg skal belyse nærmere.

Ganske vist findes der landøkonomiske og kulturhistoriske skildringer af det klassiske hedebrug, dets driftsmønster og udnyttelse af heden;² men der findes ingen detaljerede observationer og analyser af brugsmønsteret, som klart kan belyse spørgsmålet om dets virkning på landskabet. Ud fra den foreliggende viden kan vi kun beskrive de økologiske koblingsmekanismer og sammenhængen mellem udnyttelsen af heden og vedligeholdelsen af landskabet. I dag findes der imidlertid metoder, som kan bruges til at måle og analysere stofstrømme og effekter i et driftssystem, og ved at foranstalte eksperimenter kan man derved få ny og uddybende viden.

I 1985 støttede Fredningsstyrelsen afholdelsen af et symposium om »Hedebruget – brugen af heden« på Hjerl Hedes Frilandsmuseum. På dette møde, hvori der deltog forskere, forstfolk og naturforvaltere, viste der sig da også at være

sammenfaldende interesse for at genskabe den varierede udnyttelse af hedeområderne, som tidligere indgik i hedebruget. Herved ville man dels få en kontrolmodel for igangværende hedebevaringsaktiviteter, dels få en reference- og forståelsesmodel for andre undersøgelser.

Man kan naturligvis foranstalte enkeltstående eksperimenter på udvalgte hedearealer, men ved at genskabe et samlet hedebrug, hvor den historisk dokumenterede udnyttelse af hedearealet er forenet med det landbrugsmæssige driftsmønster, vil man få etableret en naturligt sammenhængende helhed. Herved vil man både få skabt en mere solid basis for forståelsen af de forskellige indgreb i heden, for hedebrugets betydning, for hedelandskabets opretholdelse og af hedebruget som en historisk driftsform i sig selv.

Til genskabelsen af et sådant historisk brugsmønster og landskab knytter der sig landskabsmæssige og formidlingsmæssige perspektiver, idet man her direkte vil kunne illustrere, hvorledes et kulturlandskab genereres, og hvorledes det meget arbejdskrævende hedebrug har fungeret.

Hertil kommer, at en genskabelse af hedebrugets samlede aktiviteter også har interesse for videre fagkredse: Botanikere har interesse i hedens økologi, hvilket allerede har manifesteret sig i utallige arbejder. Hedebrugsprojektet vil imidlertid give mulighed for at få undersøgt den floristiske virkning af udnyttelsesmetoder som hedeskrælning, -brænding, -græsning, -pløjning o.s.v. samt mulighed for at observere udviklingen i hedeeng, indmark og på nybrækkede hedeagre.

Pedologisk/edafologisk kan projektet kaste lys over spørgsmål vedr. jordbundsudviklingen set i relation til arealbenyttelsen. Sammenhængen mellem jordbunds karakteren og vegetationen er ofte påvist, men med projektet åbnes der mulighed for, at hastighederne for sådanne udviklinger kan bedømmes. Det er ligeledes vigtigt at få belyst, hvorledes jordens podsoleringsproces påvirkes af udnyttelsen. For kulturgeografer og etnologer er samspillet mellem menneske og landskab en klassisk problemstilling. Dermed har de en betydelig interesse i dyrkningssystemer og dyrkningsprocedurer. Ved at genskabe et driftsmønster som hedebruget og de dermed forbundne arbejdsprocesser vil man få indsigt i mekanismerne bag et af de såkaldte ind-udmarksbrug, hvorom der endnu savnes uddybende undersøgelser, specielt af kvantitativ type.

En realistisk rekonstruktion

Som en opfølgning af hedebrugsymposiet har man på Hjerl Hedes Frilandsmuseum samlet en arbejdsgruppe, der har arbejdet med planerne om at genskabe/rekonstruere et hedebrug.³

Planen er, at de praktiske hedebrugsforsøg skal etableres som et komplet modelforsøg, d.v.s. at det samlede brugsmønster i hedebruget skal genskabes som et arbejdende modelbrug. Modelbruget skal rekonstrueres ud fra undersøgelser af historisk kildemateriale vedr. det ældre hedebrug. Derved vil man kunne kontrollere forsøget og troværdigheden af rekonstruktionen på basis af de historiske data. Af økonomiske og praktiske grunde skal modelforsøget dog udføres i reduceret skala i forhold til et traditionelt hedebrug, og det skal udføres som en funktionel rekonstruktion, d.v.s. at man, hvor det er muligt, vil bruge moderne teknik, men på en sådan måde, at man med hensyn til målelige effekter skal følge praksis i datidens brug.

Da koblingen mellem udnyttelsen af de forskellige arealklasser, som indgik i hedebruget, og de arbejdsprocesser, der er forbundet med disse udnyttelsesmønstre, er af stor betydning for forståelsen af hedebruget, skal der i modelforsøget føres nøje regnskab over de aktiviteter, der finder sted, og de stofmængder, der er involveret i disse arbejder, således at man hele tiden kan sammenholde mængden af fraført stof fra hede og eng med tilført stof til stald/ager og vurdere de udførte målinger og observationer på baggrund af aktiviteterne.

Hedebrugsforsøgene skal finde sted på Hjerl Hedes arealer, idet man her har heder, der svarer til de gamle, vestjyske hedesletter, og tidligere indgreb i disse heder er veldokumenterede i Hjerl Hede Plantages arkiver. Desuden har botanikere og geologer fra Århus Universitet allerede foretaget flere undersøgelser af jordbunden og vegetationen på disse arealer.

Det arbejdende modelbrug skal fungere som et stamprojekt, hvortil man kan knytte særlige videnskabelige delprojekter og undersøgelser. Det vil sige, at stamprojektet »blot« er et klassisk hedebrug, drevet efter lille målestok og med brug af moderne teknik, hvor det er muligt, men baseret på de arealklasser, der indgik i bruget, og med udførelse af de aktiviteter og arbejdsopgaver, der fandt sted i denne brugsform. Altså et i

funktionel henseende arbejdende historisk landbrug i lille skala.

Ved at placere et sådant arbejdende modelbrug på Hjerl Hede på arealer, der ligger nær et frilandsmuseum, kan museets publikum endvidere få mulighed for at se, følge og forstå, hvorledes hedebruget i princippet fungerede, og hvorledes det hedelandskab, som endnu findes i rigt mål omkring museet er blevet skabt og vedligeholdt af mennesker.

Grundlaget for et rekonstrueret hedebrug

Som nævnt findes der gode landøkonomiske beskrivelser og kulturhistoriske skildringer af hedebruget og levevisen i hedeegne. Flere af de landøkonomiske skrifter (f.eks. Begtrups oversigter og Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser) er imidlertid præget af, at de er generelle oversigter over landbruget i større, geografiske områder, og de behandler mange aspekter af landbrugsdriften og er dermed ikke detaljerede nok som grundlag for egentlige, historiske forsøg, hvorimod de er fortrinlige som referenceramme og kontrol. Andre landøkonomer som f.eks. Aagaard og S. A. Fielstrup var hver til sin tid optaget af at forbedre jordbruget i hedeegne og tegner måske derfor ikke et billede af de gængse driftsformer og -muligheder i hedebruget. De kulturhistoriske beskrivelser spænder bredt. Her behandles meget andet end netop den mere tekniske side af landbrugsdriften. Samtidig har der hos nogle kulturhistorikere været en tendens til at betragte hedebruget som noget eksotisk, lidt reliktagtigt, og det, sammen med en interesse for det gamle og primitive kan give en vis skævhed i det billede, der tegnes. Endelig findes der f.eks. i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser et righoldigt optegningsmateriale, der også rummer beskrivelser af landbrugsarbejdet i hedeegne. Disse optegnelser dækker dog hovedsagligt tiden fra slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette århundrede. De er altså fra en tid, hvor hedebruget var under omformning.

I en bondedagbog ført af gårdmand Peder Knudsen i Staulund på Karup hedeslette i perioden fra 1829 til 1857 har vi imidlertid et enestående og særdeles fint kildemateriale, der giver et meget detaljeret indblik i driftsmønstret på en typisk

vestjysk hede­gård i tiden før de store hedeopdyrknin­ger tog fart, og hvor det klassiske hedebrug altså endnu praktiseredes fuldt ud og uden brug af mergel og lignende.⁴ Karup hede­lette, der er en smeltevandsslette, hørte til blandt de ringeste jyske heder. Man må derfor formode, at dagbogen spejler det klassiske hedebrug i »veludviklet« form.

Den dagbogsskrivende Peder Knudsen var en pertentlig og omhyggelig mand. Gennem alle årene er de oplysninger, som han dagligt nedfældede i sin dagbog, ført så nøje, at man ikke blot kan se, hvilke arbejdsopgaver, der blev udført på gården den pågældende dag, men også ofte kan se, hvor de fandt sted, hvem af gårdens folk, der udførte dem, og hvad de involverede af materialer og trækraft.

Denne rigdom på detaljer tegner et billede, der er som et puslespil med mange brikker, og som er svært at samle, fordi de enkelte brikker ikke med sikkerhed umiddelbart kan passes ind i et fast mønster. Detaillerne kan komme til at dominere over helheden. De har forskellig udformning, men alligevel er de ens i grundtrækkene – og det er denne grundlæggende ensartethed og den regelmæssighed i oplysninger af forskellig art, som tegner sig gennem den lange tidsperiode, dagbogen dækker, der giver en sikker basis for, at man overhovedet kan tænke på at forsøge at gennemføre en rekonstruktion.

I forbindelse med formuleringen af hedebrugsprojektet har jeg derfor takket være en bevilling fra Statens Museums­nævns rådighedssum kunnet gennemføre en pilotundersøgelse, der bestod i en gennemgang og analyse af de landbrugs­mæssige oplysninger i hdebonden Peder Knudsens dagbog. Jeg vil derfor her nærmere redegøre for, hvorledes driftsmønstret fungerede på Peder Knudsens gård.

En hdebondes landbrug

Peder Knudsen levede hele sit liv i Staulund i Haderup sogn. Han blev født her i 1798. I 1827 overtog han sin fødegård efter sin fars død, og her døde han selv i maj måned 1857.

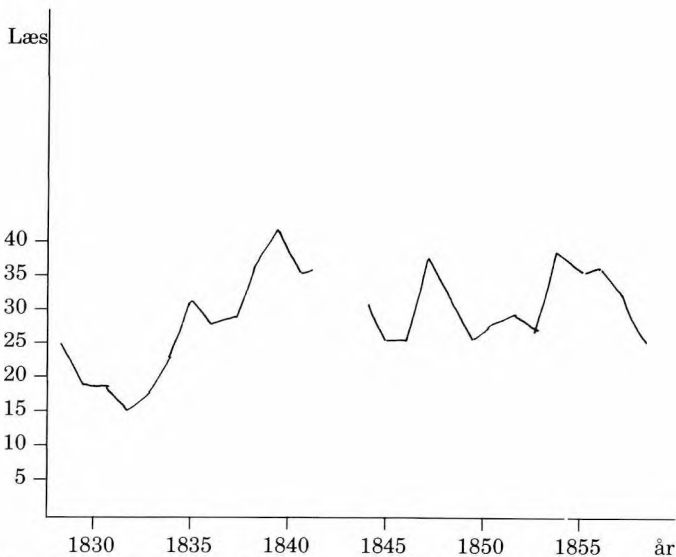
Peder Knudsen var en fremtrædende mand i sognet. Han bestred flere offentlige tillidshverv, holdt aviser sammen med præsten og plantøren i Feldborg Plantage, læste bøger og tog

Hedegård i Over Feldborg. Gården ligger over for Stoulund med marker og eng ned mod åen. I 1836 giftede Peder Knudsens bror, Anders Knudsen sig til denne gård. Foto: Herning Museum.

sammen med kirkesangeren initiativ til at oprette et læseselskab i sognet. Han var dog også en dygtig landmand, og endnu i dag kan ældre folk i sognet fortælle, at hans gård var den bedste i sognet.

Gården, der havde et jordtilliggende på knap 500 tønder land bestående af 55 tdr. ld. agerjord, 12 tdr. ld. eng og ca. 400 tdr. ld. udyrket hede, var altså veldrevet. Men sammenligner man de ydre rammer for Peder Knudsens bedrift med de øvrige gårde i sognet, d.v.s. jordtilliggendets størrelse, arealets fordeling på ager, eng og hede, besætningens størrelse, gårdanlæggets udformning og bestanden af arbejdsredskaber, afviger Peder Knudsen gård ikke fra nogen af de øvrige gårde i sognet. Den hører hjemme blandt de almindelige brug af middel størrelse. Også de landbrugsmæssige oplysninger, som dagbogen giver, stemmer godt overens med det mønster, som oplysninger i litteraturen og arkivalisk materiale tegner. Billedet i dagbogen er blot langt mere detaljeret. Jeg vil derfor hævde, at Peder Knudsen og det brugsmønster, som dagbogen belyser, på alle væsentlige punkter er repræsentativ for vestjyske hedeboender og deres landbrugsdrift.

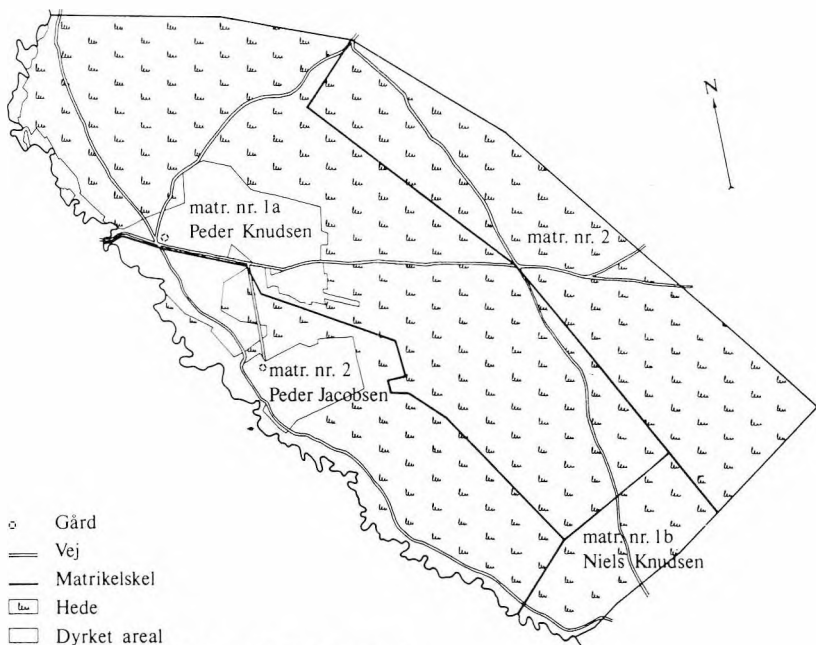
Mængden af bjerget hø på Peder Knudsens gård, 1829–1856.

Eng, kvæg og ager

Besætningen på gården bestod gennem alle årene af 2 heste, 2–4 køer, 2–4 stude og 3–6 stykker ungvæg samt 40–60 får, og denne størrelse var nøje afpasset gårdens ressourceunderlag. Således måtte Peder Knudsen i 1832 bytte en stud med en anden »da jeg var bange for at beholde den for Sommeren, da den baade er for stor til min Græsing og største Aarsag neppe saa frisk som man kunne ønske sig« (5.3.1832). Køerne og studene og ungvæget græssede i engene til nogen tid før høslet og blev derefter tøjret på de hvilende agre. Ungkvæget og studene kunne i perioder græsse i de græsbevoksede lavninger i heden, og fårene var i heden hele året og kom kun på stald i dårligt vejr. »Gav det saa meget Sne, at vi var bange Faarene ikke kunne taale det. Derfor gik vi i Heden for at lede efter dem« (12.11.1829).

Om vinteren blev hestene fodret med havre og rug og i gode høstår også med byg, køerne med hø og halm og fårene med hø og lyng. Hver sommer blev der slået fårelyng, og om vinteren fik de et dagligt foder heraf, når de var på stald.

Jorderne til de to gårde i Stoulund.

På grund af den sparsomme fodermængde krævede fodringen påpasselighed. Når Peder Knudsen f.eks. var syg, bekymrede han sig altid om fodringen. Kunne karlen mon udføre arbejdet uden at øde noget foder væk. Det måtte man »med muligste Omhue undgaa, saavel af Nødvendighed da Foderet er ringe i Forhold til Antallet af Kreaturer, og af Ærefrygt for det Høieste Vesen som lod dette vokse« (3.3.1830).

Engenes betydning i økonomien blev understreget ved, at Peder Knudsen allerede kort efter sin overtagelse af gården spekulerede på at anlægge en vandingseng. Han begyndte dog først herpå i 1834, og tre år senere var dette anlæg stort set færdigt. Han havde da gravet et system af kanaler og render i sine enge, bygget dæmning over åen, og kunne nu overrisle sine enge og de små agre, der var placeret på de lavere jorder.

Tidens landøkonomer propoganderede ivrigt for engvandsanlæg og lovede en betydelig øgning af høbjergningen på

vandingsenge. En sammenregning af Peder Knudsens mængde af hjemkørt hør fra engene viser dog ikke nogen stor øgning af den høstede hømængde. I 1831 havde han dog udparcelleret to fjernt liggende engstykker til sin bror. Engarealet er altså blevet noget indskrænket, uden at det siden gav sig udslag i høhøstens mængde. Måske kunne han på grund af vandingen undgå pludselige fald i høhøsten, og fra 1840 ser man, at han endvidere havde mulighed for efterslet i engen. Måske blev kvaliteten af høet forbedret, men han kunne ikke holde mere kvæg på grund af vandingen.

Agerjorden

Til den vegetabiliske produktion havde Peder Knudsen tre forskellige typer jord til rådighed: »Marken«, d.v.s. de agre, der lå i indmarken omkring gården, engarealet og de lavere liggende jorder og de såkaldte »hedeagre«, en form for udmarksjord, der lå i selve heden.

Kun en lille del af engene og de lavere liggende jorder blev dyrket, og flere engstykker blev kun brugt til græsning og høslet. På disse engjorder dyrkedes fortrinsvis havre og byg. Eventuelt blev der også af og til taget en kær rug eller kartofler på den højest liggende jord. Agrene, som var små (der således normalt omkring 3 skæpper byg og 4–6 skæpper havre i disse agerstykker) blev dyrket i 4–6 år og hvilede lidt længere, før de igen blev inddraget til dyrkning. Som gødning anvendtes fortrinsvis hestemøg samt aske enten i form af askegødning eller asketørv, der kørtes ind på stubben og brændtes inden pløjning.

Også de såkaldte hedeagre (udmarksagre) optog kun en lille del af det dyrkede areal. Disse agre var gammel hedejord, som for det meste blev brækket og harvet i løbet af sommeren og dernæst pløjet endnu en gang før såningen. Hedeagre blev dyrket 5–7 år og derefter udlagt i hvile, sandsynligvis i 20 til 30 år eller længere. Jorden sprang så i lyng igen. Derfor slog eller plukkede Peder Knudsen gerne lyngen inden pløjningen, ligesom han også kunne brænde heden af inden pløjningen »for Plovningens skyld«. På disse hedejorder avlede Peder Knudsen kun kartofler og rug. I nogle år i 1850'erne såede han dog boghvede og spergel i grønjorden som første afgrøde, men

ellers var den første afgrøde kartofler, hvortil der klatgødedes med fåremøg. Af og til kunne denne gødning dog suppleres ved afbrænding af asketørv på jorden. Efter kartoflerne toges der 3–4 kærve rug på hedejorden, og hertil gødedes der normalt ikke. Hedeagrene var små (i 1841 såede Peder Knudsen 3 skæpper rug i 4 agre – d.v.s. i alt ca. 1 td. ld.), og i tørre somre bar afgrøderne præg af sandjorden. »Da Rugstraaene kun var enkelte slog vi Rugen sammen med Spergel uden at binde den i Neg« (13.8.1853). »Slog vi lidt Rug mest Græs – paa Hedeagr« (19.8.1855).

Indmarken, som Peder Knudsen betegnede »Marken«, var den agerjord, som lå samlet omkring gården. Indmarken var opdelt i forskellige skifter, som Peder Knudsen noterede i dagbogen ved en særlig stedsbetegnelse (f.eks. ved Ulhøi, ved Steenhøi, ved Gl. Staulund og Gl. Kirkevei o.s.v.) eller – og det hyppigere, ved angivelse af, som stykket lå f.eks. »nordlig«, »østlig«, »sydøstlig« eller »oven Veien« og »neden Veien« eller »bag Gaarden«. Da skifterne ikke har kunnet stedfæstes nøjagtigt på hans jordtilliggende, er det forholdsvis kompliceret at udskille driftsmønsteret i indmarken klart og sikkert.

I hovedtrækkene tegner mønsteret sig dog således: Hvert efterår fældede Peder Knudsen et areal til byg. I forbindelse med fældningen blev jorden gødet med staldgødning. Fåremøg og fæmøg blev kørt på agrene og »kastet ud« og kort efter »hylllet ned«. »Drengene hyllede sidste Møg oven Bakken o. 136 Udkast der, neden Bakken o. 220, Tverager o. 90, ialt 446 Udkast« (22.12.1851). Det følgende forår blev de fældede agre igen gødsket. Først med staldgødning og derefter med adskillige hundreder læs blandet gødning. I efteråret 1848 og foråret 1849 kan man detaillere følge, hvorledes den fældede jord blev gødet, inden der blev sået byg og lidt havre i grønjorden. I november og december blev der kørt fæ- og fåremøg i marken beregnet til 44 læs fæmøg og omkring 19 læs fåremøg. Om foråret, i marts, gødskedes den samme jord igen. Den lavest liggende jord fik 17 læs fæmøg og 3 læs askemøg, den højere liggende jord »paa Bakken« fik blandet gødning fra en markmødding »nordlig paa Bakken« (mindst 20 læs), noget fæmøg og digejord samt en del aske- og svinemøg. Næsten dagligt i hele april måned kørte Peder Knudsen blandet gødning ud, og ialt kørte han 418 læs på sin mark. På et stykke, hvor der var spredt 88 læs blandet gødning, såede han 5 skæpper havre.

Regner man med, at man såede 12 skæpper havre i en td. ld., blev altså knap en halv tønde land gødsket med 88 læs blandet gødning til havre. Midt i maj havde Peder Knudsen sået ialt 17% skæpper byg i den øvrige fældede jord. Regner man med, at der såedes 6 skæpper byg i en td. ld., dækkede Peder Knudsens bygsæd dette år knap 3 td. ld. På dette areal var der altså forinden udkørt 330 læs blandet gødning og det foregående år 44 læs fæmøg og 21 læs fåremøg. Det giver 110 læs blandet gødning pr td. ld. og knap 21 læs staldmøg som efterårs-gødning pr. td. ld. Dertil kommer, at den lavere jord og højere jord gødskedes med henholdsvis lidt staldmøg og med noget digejord og aske- og svinemøg om foråret, før den tilførtes blandet gødning.⁵

Efter høst såedes der rug i bygstubben. Denne afgrøde betegnede Peder Knudsen »Gøderug«, og derefter tog han endnu to til tre kærve rug, inden jorden blev udlagt i hvile. Der gødskedes ikke til nogen af disse afgrøder.

I et lille område i Marken såede Peder Knudsen hvert år lidt boghvede, 1½ til 2 skæpper, hvortil der forinden var gødsket med blandet gødning. (Et år tilførtes der således 90 læs blandet gødning til 2½ skæppe boghvede). I reglen lagde Peder Knudsen også nogle skæpper kartofler i sin indmark. Hertil gødskedes der eventuelt først med blandet gødning og ellers altid med fåremøg som klatgødning. Om efteråret blev boghvedestubben og kartoffeljorden gødsket med blandet gødning, inden der såedes et par skæpper rug i den pågældende jord.

Blandingsmøddingerne

Som nævnt investerede hdebonden megen tid og mange kræfter i arbejdet med at »blande gødning«. Først blandedes møddingen hjemme på gårdspladsen. »Vi kørte Jord eller begyndte en Møgdyng i Gaard nordlig 31 alen lang 13 alen bred = 403 □alen« (11.6.1849). »Ligesaa. Vi kørte og kastede Fæ- og Hestemøg derpaa da vi havde hakket det paa Bunden liggende Træk« (12.6.1849). »Vi kørte Tørvesmuld paa Møgdyng med Stud« (12.6.1849). Det nederste lag i staldmøddingen bestod gerne af træk og tørvesmuld »Fmd. kørte vi noget

Træk i Møgdyngstedet med Stud. Nu den nederste Lag lagt omtrent 70 Læs« (11.6.1845). »Begyndte Staldmøgdyng med gl. Træk og noget Hedejord« (16.8.1832).

Blandingsmøddingerne byggedes op lagvis. Normalt kørte Peder Knudsen omtrent 650 læs møg og blandingsmaterialer sammen i sin staldmøgding. I 1843 bestod den således udover træk og jord af gammel digejord og dynd. Der var fire lag møg hver à 20–25 læs og 5 lag jord hver à 60–70 læs, d.v.s. der var tre til fire gange så meget blandingsmateriale som møg i en sådan møgding.

Når møgdingen var »kastet op« (21.7.1855), og ny træk var »kjørt i Gaarden« (22. og 23.7.1855) (hertil gik der gerne omkring 70 læs), tog Peder Knudsen fat på at anlægge endnu et par blandingsmøddinger, og det gerne som markmøddinger ved de agre, der skulle gødskes det følgende forår. Hver sommer anlagde han 1–2 store markmøddinger på 300–400 læs, og ofte kørte han senere på året materiale sammen til endnu et par mindre møddinger på 100–200 læs.

I 1857 bestod en af hans markmøddinger af »3 Lag Fæmøg, 1 Lag Faarmøg, 3 Lag Træk af Gaarden og 2 Lag Dynd«. Af og til blev også aske og jord fra agerryggene kørt i møddingerne.

Hovedparten af den jord, der brugtes til gødningsblandingen var hedejord, som enten blev pløjet kort før blanding »Pløiede jeg noget Hede østlig ved Agr norden Vei til Blandingsjord« (13.6.1838), eller pløjet om efteråret i god tid forinden. »Jeg pløiede noget Hede ved Trindmosestykker som jeg agter at blande i Gødningen med Tiden« (22.11.1836).

Den pløjede hedejord kunne også brændes til aske, der kunne bruges i gødningsblandingen. »Hestene kørte daglig ind af det pløiede Hede nordlig ved Agr som formedelst det meget og lange Tørvelag kan brændes til Aske« (8.5.1840). I begyndelsen af juli 1844 pløjede Peder Knudsen hedejord og kørte den ind på agrene »til Brændsel«. Senere i samme måned kørtes jord »ned paa Agr til Markmøgdyng og Møg derpaa«, og den 20. juli var møgdingen færdig og bestod da af 28 læs hedejord, 21 læs fæmøg, 16 læs dynd af østre grav i klyntørvmosen og 35 læs aske, som »mest var kastet paa Mogget«. Sandsynligvis var asken brændt af den indkørte jord.

Alle møddingerne blev dækket med lyng eller træk. I løbet af vinteren gærede de sammen, før de det følgende forår blev kørt ud på agrene. Som nævnt bestod langt den største del af

Der graves hedetørv i heden. Foto: Herning Museum.

hedebondens gødning af blandet gødning. Den blev foretrukket på den sandige jord. »Kørte vi Gødning paa den forrige aar opbrudte Havrestub. Hestemøg paa det fugtige og blandet Gødning paa det sandige« (21.5.1850).

Udnyttelsen af heden

Hvor man slog lyng, voksede den ud igen, men med aktiviteter som pløjning af blandingsjord og gravning af tørv fjernede man morlaget. Peder Knudsens dagbog viser eet eksempel på, hvilken konsekvens det kunne få: »Vi kørte Fladtørv (der også gravedes i heden) i en Sande, som er blæst op sydlig ved Hedeagr hvor der er pløiet til Blandingsjord« (30.9.1847). Mange forfattere har da også berettet om, at heden ved skræling o.s.v. blev gold og ufrugtbar, og at der kunne gå op til 30–100 år, før morlaget var regenereret.

Hvert år fjernede Peder Knudsen forskellige slags lyng, typer tørv og jord fra sine heder. Dagbogen tegner imidlertid ikke noget klart mønster for en eventuel omdrift eller mere fast organiseret udnyttelse af de store, udyrkede hedearealer.

Dog synes det, som om den nordre hede, d.v.s. heden, der lå nord for gården og dermed nærmest gården brugtes mest til græsning for fårene, og når stude og ungkreturer græssede i heden, skete det i de naturlige lavninger i heden – i Stangsdal nordligst i hans hede og i Gråmose sydøstlig i heden.

Der slås lyng. Med den bredbladede, kraftige lyngle hugger man nærmest lyngen af. Foto: Herning Museum.

Gårdens forbrug af hedetørv til brændsel lå på 60–80 læs om året, og dagbogen viser, at et læs normalt bestod af 160 stk. tørv. Hedetørvene var store. Forudsætter man, at de var 50×40 cm, skulle der afskrælles ca. 2000 kvadratmeter hede, d.v.s. knap en halv tønne land, til at dække et forbrug på 70 læs tørv.⁶

Forbruget af træk varierede mere fra år til år. Dog ligger det fast, at der hvert år skulle bruges 70 læs træk til dække på gårdspladsen. Blot til dette brug blev der altså ligeledes afskrællet et par tusinde kvadratmeter hede årligt. I enkelte år gravedes der yderligere træk til direkte brug ved gødningsblandingen, og hvert år gravede Peder Knudsen omkring 10 læs fladtørv til brug ved sanddæmpning. 1 læs fladtørv synes at bestå af 80 stk. tørv svarende til 150–200 kvadratmeter.⁷

Af dagbogen synes det, som om den østre hede især anvendtes til gravning af træk. Det kan hænge sammen med, at såvel fladtørv som træk ikke krævede så tykt et morlag som de hedetørv, der skulle bruges til brændsel. De tørv, som blev gravet og brændt til aske til brug som gødning, krævede dog også et godt morlag.

Det var ikke hvert år, at det er noteret i dagbogen, at der gravedes asketørv; men når det skete, gravedes der gerne

omkring 10 læs à 160 stykker, d.v.s. et areal på omkring 320 kvadratmeter.

Den hedejord, som Peder Knudsen pløjede og brugte til sin gødningsblanding, blev især pløjet i heden umiddelbart nord og øst for hans agerjord, og hvert år kørte han mindst 100 læs jord i sine møddinger. Et læs jord bestod af 3 kubikalen jord, d.v.s. ca. 1 kubikmeter jord.⁸

Omkring 100 kubikmeter hedejord blev altså årligt fjernet fra hederne, blandet med gødning og siden påført agerjorden i form af blandet gødning.

Alt i alt afskrællede der altså omkring en td. ld. hede hvert år, og derudover fjernedes der omkring 100 kubikmeter jord fra hederne til brug i Peder Knudsens husholdning og grundforbedrende arbejde.

Peder Knudsen slog fårelyng, strølyng og brændelyng i sine heder. Han hentede en del lyng i sin nordre og østre hede, men også i den søndre hede, hvor han kun gravede tørv og træk i enkelte år, blev der hentet en del strø- og brændelyng. Endvidere slog han ofte lyng på de steder, der lå i forbindelse med gårdens udmarksjorder, f.eks. inden der skulle pløjes.

Der bjergedes omkring 15 læs lyng hvert år på gården. I nogle år dog mindre og i andre mere. I reglen bjergedes der 4–5 læs fårelyng til foder, men i de år, hvor høhøsten var under middel, betydeligt større mængder. I de våde somre 1841 og 1842 hentedes der således 14 læs fårelyng hjem. Derudover bjergedes der normalt omkring 3 læs strølyng og 3–4 læs brændelyng hvert år på gården samt et par læs lyng til sanddæmpning i veje og til tildækning af møddinger. I de år, hvor der skulle lægges nyt tag på gårdens bygninger, var forbruget af lyng dog betydeligt større.

De forskellige betegnelser for lyng dækker forskellige stadier i lyngens vækst. Fårelyng var ny, ung lyng, strølyng lidt ældre lyng, brændelyng ældre lyng og tækkelyng, bagelyng og sengelyng gammel, lang lyng. Man brugte mellem 5 og 15 hele dage på gården om året til bjergning af lyng. En mand kan slå $\frac{1}{4}$ skæppe land på en dag med lyngleen⁹. Det vil sige, at man på 10 dage kunne slå ca. en trediedel td. ld. hede.

Hedebondens udnyttelse af heden var altså meget intens. Ved at afskrælle morlaget, rode op i jorden ved pløjning og ved at slå lyngen, foryngede hedebonden lyngen og var dermed med til at vedligeholde hedelandskabets lyngdække.

Dimensionering af hedebrugsforsøgene

Selv om det rekonstruerede, arbejdende modelbrug skal udføres funktionelt og i lille skala, skal forholdet mellem engarealet og indmarks-udmarksarealet samt forholdet mellem besætningens størrelse og det dyrkede areal være i nøje overensstemmelse med de historiske forhold.

Peder Knudsen havde et jordtilliggende på 55 td. ld. agerjord, 12. td. ld. eng og 345 td. ld. hede. Han havde omkring 30 td. ld. jord under plov hvert år (beregnet ud fra udsædens størrelse og oplysninger om, hvor tykt der såedes). Af engjorden var ca. 3 td. ld. udlagt til agre, og i udmarksjorden havde han mellem 1–3 td. ld. jord tilsået med rug samt et ikke beregnet areal, hvor der dyrkedes kartofler.

Hans besætning omfattede 2 heste, 2–4 stude, 3–6 køer, 4–6 stykker ungvæg og 40–60 får. Ud fra disse oplysninger vil et skalaforhold i rekonstruktionen på 1:3 være et fornuftigt udgangspunkt. Da skal der bruges en besætning på et par stude eller et par heste, 1–2 køer, et par stykker ungvæg og ca. 20 får. Den besætning, der skal indgå i forsøgene, kan vanskeligt være mindre.

Til denne besætningsstørrelse skal der så, hvis Peder Knudsens brug er udgangspunktet, svare et areal på ca. 18 td. ld. agerjord, hvoraf ca. 10 td. ld. skal dyrkes.

I indmarken skal der hvert år dyrkes 6 td. ld., en ager tilsås med byg, fire med rug og en med boghvede og kartofler, og et nogenlunde tilsvarende areal skal være udlagt i hvile. Det kan give en markstørrelse på 1 tdr. ld., hvilket er særdeles velegnet, idet man da ved målinger og lignende kan tage højde for eventuelle randeffekter. Af udmarksjord, d.v.s. hedejord, som inddrages i dyrkningen med længere intervaller, regnes der med, at der skal dyrkes 2 tdr. ld. hvert år med kartofler, rug og eventuelt boghvede. Et mindre areal kan vanskeligt gøre det, og hos Peder Knudsen er arealet, brugt til kartofler i heden, ikke beregnet.

For at rekonstruktionen og udfaldet af den kan blive vellykket, vil det være en fordel, om man i dyrkningen kan bruge gamle kornsorter, der ligner de kornsorter, der dyrkedes i hedeegne i 1800-tallet. Ligeledes er det en vigtig forudsætning for hedebrugsforsøgene, at man kan benytte husdyr, der ligner de gamle husdyrracer mest muligt. Netop i disse år gøres der

en stor indsats for at bevare de gamle, danske husdyrracer. Det skulle således være muligt at fremskaffe egnede dyr til projektet. Det er dog et større problem, om man også i forsøget kan genskabe disse dyrs fysiologiske rolle; om det f.eks. ud fra nutidens veterinære krav vil være muligt at fodre dyrene med hør, halm og lyng, en foderbasis, der i dag kan synes utilstrækkelig. Husdyrenes rolle som »converters« i systemet og gødskningen var imidlertid af så stor betydning i hedebruget, at man må tilstræbe at genskabe datidens røgt og pleje af husdyrene i videst muligt omfang. Kun derved vil man få den »rigtige« gødning med hensyn til kvalitet og mængde, og i Peder Knudsens dagbog er der nøje oplysninger år for år om, hvorledes husdyrene blev vinterfodret. Ved gennemførelsen af projektet vil man derfor arbejde tæt sammen med veterinærfolk og Udvalget til bevarelse af genressourcer hos danske husdyr om disse problemer. Ligeledes har arbejdsgruppen kontakt til Landbohøjskolens gen-bank vedr. de gamle kornsorter.

Stamprojektets hovedaktiviteter

Ud fra resultaterne af pilotundersøgelsen af Peder Knudsens dagbog og de øvrige overvejelser, arbejdsgruppen har gjort sig vedr. hedebrugsprojektet, kan stamprojektet og dets aktiviteter fastlægges, som følger:

Stamprojektet, d.v.s. det arbejdende modelbrug, skal omfatte fire væsentlige arealklasser, der indgik i hedebruget, nemlig eng, ager, hede og stald/mødding.

Hedebondens gård og husholdning var naturligvis endnu en vigtig del af hedebruget. Langt op i 1800-tallet var økonomien på hedegårdene i meget vid udstrækning baseret på selvforsyningsprincippet. I landbruget producerede man selv en stor del af de næringsmidler, man havde behov for i gårdens husholdning. Kun et eventuelt overskud blev solgt, og det var f.eks. ikke hvert år, at der var korn til overs til salg.¹⁰

Hedebrugsforsøgene sigter mod at belyse det driftssystem som hedebruget udgjorde og ikke primært mod fremstilling af næringsmidler. Derfor er husholdningen og bygningsanlæg ikke nødvendige forudsætninger for rekonstruktionen. Hjerl

Græssende får. Fårene er sat i tøjr på en mark, der er ved at springe i lyng. Foto: Herning Museum.

Hedes Frilandsmuseum vil stille staldfaciliteter til rådighed for forsøgene, og det er (i hvert fald i første omgang) tilstrækkeligt.

Dog producerede husholdningen, gennem brugen af betydelige mængder tørv og lyng som brændsel, megen aske, der blev brugt som gødningsmiddel. Derfor skal der til brug i forsøgene afbrændes en skala-afpasset mængde tørv og lyng med henblik på opsamling af asken.

Engarealet skal udnyttes til græsning med tøjrede dyr, høslæt og herunder vending og hjemkørsel af hø. Der skal etableres engvanding på stykket, eventuelt kan man også dyrke lidt havre på en lille del af denne jord.

Af agerjord skal der etableres 5–6 indmarksagre, der dyrkes, og hvor rotationen er byg efter kraftig gødskning med staldmøg og blandet gødning, hvor mængden beregnes ud fra dagbogen. Derefter tages 3–4 rugkærve på jorden, hvorefter den udlægges til hvile. Eventuelt kan der også tages lidt boghvede og kartofler på indmarksjorden.

Peder Knudsen oplyser enkelte gange, at han kørte jord fra agerryggene i sine møddinger. Det kan antyde, at han benyttede sig af højryggede agre. Det ville derfor være inter-

essant, om der kunne foranstalles eksperimenter med sådanne agre i forsøgene eller som en særlig del af dem.

Der skal endvidere etableres ager på hedejord. Inden brækningen kan lyngen slåes eller afbrændes. Her tages det første år boghvede, spergel eller kartofler og derefter i 3–4 år rug. På disse agre skal der gøres forsøg med askegødning.

I heden skal der etableres fåregræsning. Græsningen skal foregå på indhegnede områder i heden, da den traditionelle vogtning med en hyrde er for omkostningskrævende. Forsøg med græsning i heden er imidlertid væsentlige, fordi vegetationen kvantitativt og kvalitativt afhænger af græsningstrykket.

Desuden skal der etableres skala-afpassede forsøgsgelter i heden til afhugning af gammel lyng (bagelyng), afhugning af ganske ung lyng (lynghø) og afhugning af yngre lyng (strølyng). I andre forsøgsgelter skal der afskrælles hedetørv til brændsel og afskrælles træk.

Alle disse forsøg skal dels forsyne modelbruget med de nødvendige produkter fra heden (d.v.s. foder, strøelse, brændsel og blandingsmaterialer), dels belyse udnyttelsesmønsterets betydning for hedebladen.

Med hensyn til husdyrholdet skal der etableres en besætning på 6–8 gråbrogede kreaturer og stald- og møddingsplejen er som tidligere nævnt et afgørende element i rekonstruktionen. Der skal således sikres mulighed for at foranstalte forsøg med lyng og træk som strøelse og for at anlægge forskellige former for møddinger. Peder Knudsens dagbog rummer så mange oplysninger om blandingsmøddingernes sammensætning, at der er god basis for sådanne forsøg. De mængder af materialer, der skal transporteres og blandes, skal afpasses skalaen i forsøgene. Dog vil man som nævnt af tidsbesparende grunde bruge moderne transportmidler.

Stamprojektet er i første omgang planlagt til at skulle køre i 6 år, og det opdeles i tre faser: En planlægningsfase, hvor de påtænkte aktiviteter fordeles over arealer og tid, således at de nøje svarer til de historiske modeller, og således at de svarer bedst muligt til de arealer, som stilles til rådighed på Hjerl Hede.

Ved afslutningen af planlægningsfasen, som vil strække sig over et år, skal der være udarbejdet en generel, men grundig arealplan og en driftskalender, der rummer oplysninger om aktiviteterne, hvor og hvornår de skal udføres, hvordan de

skal gennemføres i praksis, og hvad det involverer af materiale og personel.

Der udarbejdes endvidere særlige planer for arealanvendelse, staldindretning, engvanding, indkøb af materiel og særlige, specificerede arbejdsplaner.

I slutningen af planlægningsfasen skal det nødvendige personale til forsøgenes gennemførelse desuden ansættes.

I projektets igangsætningsfase skal der udføres en række tilpasningsforsøg, som skal sikre, at de arbejdsprocedurer, der er beskrevet i de specificerede planer og i driftskalenderen, justeres. Derved kan man afklare eventuelle uklare punkter med hensyn til aktiviteternes udførelse og få sikret, at den rekonstruerede funktionsmodel er fornuftigt og praktisk tilrettelagt.

I igangsætningsfasen skal der desuden foretages en række basisundersøgelser af de arealer, der benyttes i forsøgene, således at man kan bestemme udgangsstatus med hensyn til jordbund og vegetation.

Disse undersøgelser skal også sikre, at de arealer, der udvælges til forsøgene, både passer til korrekt (historisk) drift og også er de bedst egnede til forsøgene. En del af basisundersøgelserne kan dog finde sted i forbindelse med de enkelte delprojekter eller særlige forsøgsrækker (f.eks. jordbunds- og vegetationsundersøgelser).

Efter et års forsøg og justeringer vil man derefter ideelt set kunne starte driftsfasen. Holdes denne tidsramme, vil man på indmarksagrene kunne opnå en rotationsperiode på 4 år (normalt blev jorden her dyrket i 5–6 år). Man vil altså i store træk kunne køre en rimelig dyrkning og gødskning igennem på indmarken.

På udmarksjorden havde man en nogenlunde tilsvarende dyrkningsperiode. Her hvilede jorden blot betydeligt længere. Starter man med at brække hede og så spergel eller boghvede i jorden, vil man inden for den fastsatte tid i projektet også kunne tage et rimeligt antal rugkærve her.

De forsøgsfelter, der udlægges til afskrælning af tørv og træk samt afhugning af lyng, har en langt længere regenerations- tid, men også med en kortere periode, som den, der er fastsat for projektet, vil man kunne følge de ændringer, der sker i f.eks. vegetation og jordbund som følge af indgrebene.

Budget og organisation

Omkostningerne til drift af stamprojektet er budgetteret til i alt kr. 1.726.900 fordelt over 5 år. I dette beløb er der regnet med lønudgifter til ansættelse af en fast mand i 4 år samt løn medhjælp til varetagelse af modelbrugets aktiviteter, til lidt sekretærhjælp, til anskaffelse af materiel, til indhegning og indretning af staldfaciliteter, til anskaffelse af husdyr samt til kontorhold og dokumentation af forsøgsarealer og selve forsøgene. Derudover budgetteres der med rejseudgifter i forbindelse med møder i projektets styringsgruppe og til koordinationsmøder.

Stamprojektet – Hedebrugsforsøget på Hjerl Hede – er tilknyttet Hjerl Hedes Frilandsmuseum, men driften af forsøget er økonomisk og fagligt set uafhængig af museet. Den daglige drift af projektet varetages af den, der ansættes ved projektet, mens ledelsen af projektet vil påhvile museet i samarbejde med arbejdsgruppen og de forskere, der i øvrigt deltager i forsøgene.

Hedebrugsprojektets stadi i dag

Pilotundersøgelsen, d.v.s. gennemgangen af hdebonden Peder Knudsens dagbog fra 1829–1857, der er af stor betydning for projektet, er gennemført, men ikke publiceret. Derudover er der udarbejdet en projektbeskrivelse for stamprojektet, og der arbejdes i øjeblikket på at fremskaffe de nødvendige midler til projektets gennemførelse.

Samtidig med formuleringen af stamprojektet er der udarbejdet et delprojekt om hedebrugets materialestrømme. Dette projekt skal bestå i en analyse af den mængde af materiale og plantenæringsstoffer, som i det arbejdende modelbrug fraføres eng og hede, og som tilføres ageren som gødningsmiddel i en eller anden form. Den rekonstruktion af hedebrugets praksis med stald- og møddingsplejen er derfor en særdeles væsentlig forudsætning for delprojektet, hvis formål er at give et billede af udnyttelsestrykket på eng og hede og af den koncentration eller det næringsstofniveau, som over tid opnåedes i ageren. Statens naturvidenskabelige Forskningsråd har bevilget støtte til gennemførelse af dette delprojekt. Gen-

nemførelsen af projektet er imidlertid afhængig af, at det rekonstruerede modelbrug er sat i gang.

På samme vis som med delprojektet om hedebrugets materialestrømme planlægges det, når modelbruget er etableret, at gennemføre et botanisk delprojekt, der skal følge vegetationsudviklingen i relation til de forskellige indgreb i heden ved brugets normale drift (som f.eks. skrælning, brænding, græsning og slåning af hede), og at gennemføre et pedologisk/edafologisk projekt, der skal undersøge konsekvensen af brugets drift på jordbunden.

Modelbruget skal som nævnt foregå i tæt tilknytning til Hjerl Hedes Frilandsmuseum, og det kunne derfor også være interessant at gennemføre en mere musealt betonet rekonstruktion af visse sider af hedebrugets aktiviteter, hvor ældre arbejdsprocesser blev mere direkte efterprøvet.

Formålet med det rekonstruerede modelbrug er at få etableret en sammenhængende helhed, hvori man kan foretage analyser og målinger, der kan aflæse virkningen af de aktiviteter, som udgjorde hedebruget, på kulturlandskabet. Derfor er det særdeles glædeligt, at det allerede nu er lykkedes at få skabt basis for at gennemføre et af de videnskabelige delprojekter.

Nu gælder det så imidlertid først og fremmest om at få det rekonstruerede modelbrug sat i gang.

I de observationer og målinger, der skal foretages på grundlag af det arbejdende modelbrug, samt i den bearbejdning af resultaterne, der skal foregå i forbindelse med de videnskabelige delprojekter, kan man tage højde for det større nedfald af kvælstof, som vi har i dag. Men den viden og erfaring, som hedeboenderne havde samlet sig gennem generationer om f.eks. anvendelsen og effekten af forskellige former for gødning, om hvordan man skulle bearbejde jordbunden, og hvilken hedebund, der var bedst egnet til gravning af forskellige slags tørv og slåning af lyng f.eks. til foder, er ikke overleveret. Heller ikke de manuelle arbejdsteknikker, som hedeboenderne praktiserede, er overleveret.

Vi kan altså ikke umiddelbart eller direkte rekonstruere eller efterligne hedebrugets praksis. Enhver rekonstruktion indebærer en vis tolkning og bearbejdelse af viden. Derfor skal der endnu i projektets planlægningsfase foretages mange overvejelser vedr. den præcise tolkning af de oplysninger, som

Peder Knudsens dagbog indeholder vedr. hedebruget og drages sammenligninger og slutninger til andet materiale, der rummer oplysninger om det traditionelle hedebrug og dets praksis. Disse overvejelser og de valg, der nødvendigvis må træffes, vil blive synliggjorte i den detaljerede aktivitetsplan, som er under udarbejdelse for stamprojektet. Derefter skal de nødvendigvis justeres i stamprojektets igangsætningsfase.

De detaljerede oplysninger i Peder Knudsens dagbog om udførte arbejder, mængden af udsæd og om høstudbyttet på forskellige arealer giver imidlertid de bedst tænkelige muligheder for at kontrollere de rekonstruerede aktiviteter og for at foretage sammenligninger mellem deres udfald og de historiske data.

Forankringen i et godt, historisk kildemateriale er altså af overordentlig stor betydning for hele projektet.

Forventninger til projektet

Tilsvarende projekter om driftsformer i det ældre landbrug kendes ikke. Ved Hörjelt i Sverige udføres der forsøg med det ældre landbrugs økologi; men disse forsøg er dog mere en afprøvning af enkelte og forskellige, isolerede behandlingsmåder og ikke en bevidst sammenkøring af et sammenhængende »system«. Et norsk projekt har rekonstrueret sæterdrift, og inden for hedepleje er der bl.a. ved statskovene gjort forskellige forsøg, men her har man ikke rekonstrueret en »traditionel« behandling.

Med det planlagte hedebrugsprojekt vil vi antagelig kunne genskabe et historisk landskab, 1800-tallets hede, og en historisk driftsform der kan øge vores viden om et særpræget dansk kulturlandskab og give en bedre forståelse af en vigtig landbrugsform: ind-udmarksbruget. Denne viden vil endvidere have betydning for den moderne landskabspleje, og for de mange mennesker, der årligt besøger Hjerl Hedes Frilandsmuseum, kan de fredede hedeområder, der findes omkring museet, og som nu fungerer som rekreative områder, få en ny betydning. Her kan man se, hvorledes de heder, som mange opfatter som et stykke ægte, gammel, jysk natur er et kulturlandskab, der er skabt og vedligeholdt af mennesket i dets udnyttelse af naturen.

Noter

1. Driftsmønstret er beskrevet i Slicher van Bath *The Agrarian History of Western Europe A.D. 500–1850* (London 1963), s. 9–10.
2. Af klassiske landøkonomiske beskrivelser kan nævnes Chr. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørre Jylland*, bind I og III (København 1808 og 1812), J. C. Hald: *Ringkøbing Amt. Beskrevet efter Opfordring fra Det Kongelige Landhuusholdningsselskab*. (København 1833), St. St. Blicher: *Viborg Amt. Beskrevet efter Opfordring fra Det Kongelige Landhuusholdningsselskab* (København 1837), C. Dalgas: *Ribe Amt. Beskrevet efter Opfordring fra Det Kongelige Landhuusholdningsselskab* (København 1830) samt Knud Aagaard: *Veiledning til en Gaards Drift i Hedeegne* (København 1811).

Senere landbohistoriske oversigter er J. B. Krarup: *Beskrivelse af Landbrugets udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden*, bind III (København 1899) og Knud Thøgersen: *Ringkøbing Amts Indsats i dansk Landbrugs Udvikling gennem det sidste hundrede Aar* (Ringkøbing 1934).

Blandt kulturhistoriske oversigter kan nævnes de klassiske Hugo Matthiessen: *Den sorte Jyde. Tværsnit af Hedens Kulturhistorie* (København 1939), H. P. Hansen: *Trange Kaar af Hedebondens Saga* (Ringkøbing 1932), H. P. Hansen: *Hedebønder i 3 Slægtled* (København 1959) og H. P. Hansen: *Bondehjem og Bondeliv* (Kr. Bure, (red.): *Den Vest- og Sønderjyske Kreditforening Hundrede år, Ringkøbing 1960*); samt Ole Højrup: *Hedens udnyttelse* (Danmarks Natur, bind VII, København 1970), Gudrun Gormsen: *Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog* (Folk og Kultur 1982), Bjarne Stoklund: *Tørvegødning – en vigtig side af hedebondens dyrkningssystem* (Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift, 1990:1).

Også kulturgeografer har beskæftiget sig med bebyggelse og landbrug i de vestjyske hedeegne: Viggo Hansen: *Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn eksemplificeret ved Grinded Sogn* (Svend Gissel (red.): *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang*, København 1970) og K. M. Jensen og Ruth H. Jensen: *Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding – en kortbladsanalyse af et vestjysk landbrugssamfund og en dokumentation for dets udvikling* (Geografisk tidsskrift 78, 1979).

3. Arbejdsgruppen består af museumsleder Poul Buskov, Hjerl Hedes Frilandsmuseum, professor Sofus Christiansen, Geografisk Centralinstitut, Københavns Universitet, Lektor Kristian Dalsgaard, Geologisk Institut, Århus Universitet, museumsinspektør Gudrun Gormsen, Hjerl Hedes Frilandsmuseum, lektor Simon Lægaard, Botanisk Institut, Århus Universitet, lektor Per Nørn-

berg, Geologisk Institut, Århus Universitet, mag. scient. Bent Odgaard, Danmarks Geologiske Undersøgelse og Professor Bjarne Stoklund, Institut for europæisk folkelivsforskning, Københavns Universitet.

4. Dagbogen er ikke udgivet, og den er i privateje. En fotokopi af dagbogen findes på Institut for europæisk folkelivsforskning, Brede og på Hjerl Hedes Frilandsmuseum.
5. I Chr. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørre Jylland bind III (København 1812), s. 171 og i J. C. Hald: Ringkøbing Amt. Beskrevet efter opfordring fra Det Kongelige Landhuusholdningsselskab (København 1833), s. 117 oplyses det, at der brugtes henholdsvis 100 og 80–100 læs blandet gødning pr. tønde land.
De beregnede 110 læs blandet gødning stemmer således overens hermed. Det tilsæede areal er beregnet ud fra oplysninger om udsædens tykkelse i henhold til J. C. Hald: Ringkøbing Amt (1833), s. 148.
Selve gødskningsmåden med at udkøre gødningen om efteråret og lægge den i små stakke på ageren og tildække den med jord er nævnt i Chr. Begtrup. (1812), s. 214 og i C. Christensen: Aalborg Amt. Beskrevet efter Opfordring fra Det Kongelige Landhuusholdningsselskab (København 1830), s. 61.
6. Opgivelsen af størrelsen på hedetørv varierer en smule. I Chr. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørre Jylland, Bind I (København 1808), s. 121 opgives størrelsen til 18 tommer lang, 11 tommer bred og 3 tommer tyk. I Ole Højrup: Hedens udnyttelse (Danmarks Natur, bind VII, København 1970), s. 84 opgives størrelsen til 13 tommer lang, 10 tommer bred og 3 tommer tyk. C. Dalgas: Ribe Amt. Beskrevet efter Opfordring fra Det Kongelige Landhuusholdningsselskab (København 1830), s. 9–10 opgiver størrelsen $\frac{3}{4}$ alen i kvadrat, 3 tommer tyk.
7. Det må antages, at fladtørv har haft nogenlunde samme størrelse som hedetørv. Disse tørv blev imidlertid ikke tørret, hvorfor læsset måtte være mindre på grund af den øgede vægt af de enkelte tørv.
8. Den 23. maj 1840 kastede Peder Knudsen en grøft i en af sine enge, og da beregnede han mængden af den opgravede jord. »1 cubicfavn eller 9 læs à 3 cubic alen jord«.
9. Valdemar Andersen: Fra Alheden. Lyng – Landbrug – Plantager (Herning 1975), s. 74.
10. Gudrun Gormsen: Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog (Folk og kultur 1982).

Husdyr på museum – eller levende museumsgenstande

Af *Søren Toftgaard Poulsen*

Vi er så vant til at vore museumsgenstande er døde ting, som vi kan reparere, konservere, stille på magasin eller udstille i montre. Vi kan nok have dem gående i udstilling på frilandsmuseerne, men hvordan bevarer vi de levende dyr? Vi registrerer vores genstande og opbevarer dem ud i al fremtid. Dyrene kan vi naturligvis let registrere som genstande, men vi kan ikke bevare det enkelte dyr levende ud i al fremtid. Bevaringen af gamle husdyrracer giver kun mening, når vi taler om at bevare en levende bestand af en vis størrelse og til alle tider.

Bevaring af husdyr kræver desuden meget plads og pasning. Dette i sig selv er en betydelig udfordring til museerne både af økonomisk og tilrettelægningsmæssige grunde. Når museumsfolk taler med hinanden om indsamlingsstrategi og målsætningerne bag indsamling af genstande i dag, så ender diskussionerne næsten altid i frustrationerne over de store pladskrav, som dokumentationen af for eksempel vor tids teknologi og produktionsforhold så at sige inden for alle sider af samfundslivet kræver. Vi kan overkomme at have 15 gamle segl og plejle hængende på magasin, men 15 mejetærskere kunne med god grund være ligeså relevante. Vi kan nok klare

---

Søren Toftgaard Poulsen (født 1947) er museumsinspektør ved Herring Museum og har skrevet artikler i flere tidsskrifter og årbøger. I øjeblikket er han landbrugsmuseernes repræsentant i »Udvalget til bevaring af genressourcer hos danske husdyr«.

at bevare Immervad Bro ved Hærvejen, men hvad gør vi for eksempel, den dag den gamle Lillebæltsbro ikke kan mere?

Men tilbage til husdyrene. Er det museernes opgave at bevare vore gamle danske husdyrracer? Af principielle grunde må svaret være et ubetinget ja. Der er egentlig noget besynderligt i, at vi har bevaret bygningerne, redskaberne og arkivalierne, men ikke indholdet, som dog var det væsentligste. Ja, ligefrem var det som berettigede det øvrige. I mange år har frilandsmuseerne haft husdyr i mindre målestok. Men først i de seneste år er der opstået en langt større bevidsthed om dyreholdet på museerne. Indtil de sidste par år, har museerne blot haft »almindelige« husdyr gående uden rigtigt at spekulere nærmere over, hvorledes disse oftest moderne husdyr passede ind i de historiske omgivelser på museerne. En ko var en ko, en gris var en gris, og et får var et får! Men sådan bliver det ikke i fremtiden. En lang række danske landbrugsmuseer vil i fremtiden holde husdyr på en ganske anden måde.

Mange skeptikere spørger i dag, om museerne virkelig er i stand til alene at bevare vore nationale husdyrracer i fremtiden? Hertil er svaret et klart nej. Museerne er langt fra alene i stand til at løse denne store opgave. Den engelske bevaringsforening »Rare Breeds Survival Trust« har opsat nogle tal-mæssige grænseværdier for de forskellige kategorier af husdyr. Grænseværdierne for, hvornår en race er truet, er følgende: køer 750, får 1500, søer 500, geder 500 og hopper 1000 stk. Bliver antallet af hundyr inden for en race færre end disse tal anses racen for sårbar. Englænderne opererer ligeledes med en nederste »kritiske grænse« for en races overlevelsesmuligheder. Disse værdier er: køer 150, får 300, søer 100, geder 100 og hopper 200 stk.

Så store bestande af husdyr, som nævnes som grænseværdier i den engelske bevaringsforening, vil være helt urealistisk at have på danske landbrugsmuseer. Museernes ansvar med hensyn til de truede husdyrracer må da være, at gøre andre grupper i samfundet interesseret i at medvirke i bevaringsarbejdet af ældre husdyr. Ved at fremvise ældre husdyrracer på museerne kan vi forhåbentlig være med til at gøre det spændende og interessant for f.eks. ældre landmænd og fritidslandmænd at holde mindre besætninger af de gamle husdyr. Alle de steder, hvor det ikke lige er det økonomiske afkast som tæller mest, men hvor interessen for dyrene og omgangen med

En gennemgang af arkivernes billedsamlinger viser tydeligt, at det brogede jyske kvæg dominerede fuldstændigt i Midtjylland omkring århundredskiftet. Sidsel Kristiansen og Stinne er her nydeligt opstillet sammen med deres to skikkelige sortbrogede køer af jysk race foran det beskedne hedejhem i Kølkjær. Bag koen til venstre ses den primitive brøndvinde, som har været vandforsyning for både dyr og mennesker. Fotografen er N. C. Nielsen, Ringkøbing. Lokalthist. Ark. Herning.

dem er det væsentligste, har de gamle husdyr en stor chance. De gamle husdyrracer har en spændende historie, og de er sjældne. De har desuden det store fortrin, at de ofte er meget robuste dyr med hensyn til klima, foder og ikke mindst i forbindelse med fødsler. Der er ingen tvivl om, at museerne ved så at sige at gøre reklame for de gamle racer kan medvirke til, at mange private begynder at holde gamle husdyr.

I øjeblikket tales og skrives der meget om marginalisering af dårlige landbrugsarealer og miljøfølsomme områder. Kunne disse arealer ikke være en chance for vore nationale husdyrracer? Eller de mange rekreative og fredede arealer, som allerede i forvejen bliver plejet ved hjælp af heste, køer og får af moderne typer, kunne vel på lignende måde være velegnede græsningsarealer for husdyr, der ønskes bevaret. De bevaringsværdige husdyr ville endda kunne tilføje disse seværdige

Atelier Moderne LA PEDERSEN

Dette flotte sommerbillede med køerne, der vandes ved dammen på Hans Pedersens gård i Mørup i Rind sogn, vil vække minder frem hos de fleste ældre mennesker fra landet om en nu svunden tid. De velplejede køer står med oprinkede tøj. Der er et par gråbrogede dyr imellem, men de fleste er pænt sortbrogede. Hornene er smukt fremadrettede og for de flestes vedkommende med opadbøjede spidser, vel-egnet både som forsvars- og angrebsvåben. De tre hatteklædte personer i lynghøjen bagest i billedet sidder oppe i gårdens gamle tegloun, hvor stenene til gårdens bygninger blev brændt. Foto: Atelier Moderne 1908. Lokahist. Ark. Herning.

områder endnu en spændende historie, som vil kunne forøge glæden ved at færdes i disse landskaber.

Frilandsmuseernes formidlingsmæssige interesse i gamle husdyr er stor. Vi kender alle den tiltrækningskraft, som levende væsener har på os. Der er ingen tvivl om, at dyrene er med til at formidle hele museet. Det gælder i allerhøjeste grad for børnene. Dyrene behøver ikke forklares eller forstås. Vi oplever dyrene med næsten alle vore sanser. Vi ser, hører, lugter og føler dem. Men de gamle husdyr er naturligvis også en del af det kulturhistoriske billede, som vi forsøger at vise på museerne. Der er næppe tvivl om, at en stald på et frilands-

museum virker mere ægte og overbevisende, når det benyttes til dyrehold. Dyrene, bygningen og redskaberne er en treenighed, som giver hinanden mening.

Man har ofte talt om, at det moderne landbrugs lukkede stalde, lukket på grund af frygt for sygdomme, har skabt et stort behov især hos bybefolkningen, for på anden måde at få adgang til de mest almindelige husdyr. Vi taler ofte om den fremmedgørelse, som børnene i byerne har til dyr og de produkter, som kommer fra dyrene, mælken, kødet, æggene osv. Museerne har her en mulighed for på en god og forsonende måde at fortælle nutidsmennesket, hvor noget så dagligdags som vores mad kommer fra.

Museernes opgaver omkring husdyrene er derved en meget varieret blanding af bevaring, historieformidling, nutidig oplysning og tilfredsstillelse af sociale behov. Men vi må nok indrømme, at museerne meget sent er kommet igang med at deltage i bevaringen af gamle husdyr. Som vi kender det fra mange andre situationer, er det nogle få private entusiaster, som tager opgaverne op på et rent idealistisk grundlag. Disse mennesker redder stumperne i sidste øjeblik, og gør med deres arbejde både befolkningen og de offentlige institutioner opmærksomme på emnet, og en lang og besværlig proces begynder at tage form.

Allerede på FNs miljøværnskonference i 1972 fremhævedes betydningen af at bevare og beskytte det genetiske materiale, som findes i de lokale husdyrracer verden over. I 1982 udsendte den europæiske genbank en rapport, hvori det hævdedes, at 43 procent af Europas kvægracer var truet med at uddø. For de andre dyrearter var tallene følgende: heste 20 procent, svin 43 procent, får 23 procent og geder 12 procent.¹

Først i 1985 nedsatte Landbrugsministeriet et »Udvalg til bevarelse af genressourcer hos danske husdyr«. Udvalgets formand er Professor A. Neimann-Sørensen, Statens Husdyrbrugsforsøg, og en repræsentant for både Landbrugs-, Miljø- og Kulturministeriet. Desuden er der tre tilforordnede dyreartseksperter fra Statens Husdyrbrugsforsøg og Landbohøjskolen. Det er, som navnet siger, udvalgets formål at medvirke til bevarelse af genressourcer hos ældre danske husdyrracer. Dette forsøger udvalget at gøre ved på forskellig måde at støtte allerede etablerede besætninger, at oprette en genbank med nedfrosset sæd fra hovedsagelig kreaturer og heste, at for-

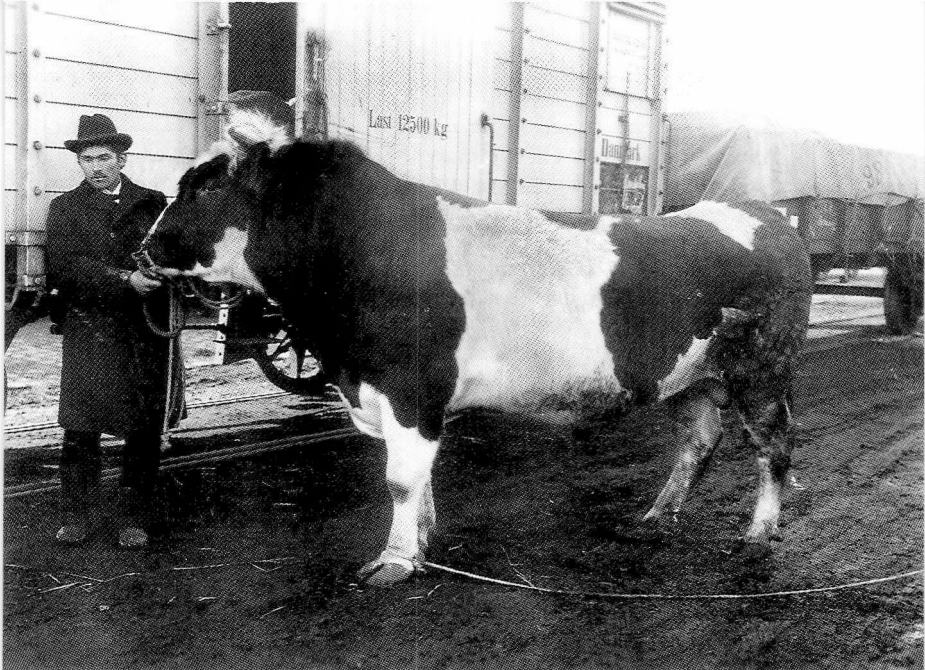
midle kontakt mellem både offentlige og private institutioner, foreninger og enkeltpersoner med interesse i ældre husdyrracer, samt at varetage de internationale kontakter og samarbejdet om bevaringen af ældre lokale husdyrracer.

Fra 1989 og de følgende to år har udvalget fået en årlig bevilling fra Landbrugsministeriet på 280.000 kr til sit arbejde. Desuden har udvalget fået en bevilling fra Landlegatet på 50.000 kr i 1989 og 25.000 kr i 1990. Med disse bevillinger er det offentliges engagement i bevaringen af ældre husdyr først rigtig begyndt. Miljøministeriet havde tidligere bevilget et mindre beløb til udarbejdelse af en pjece om vore truede husdyrracer, og Statens Museumsnævn har flere gange bevilget ret betydelige pengebeløb til køb af ældre husdyr til landbrugsmuseerne. Selv om alle disse bevillinger samlet må opfattes som utilstrækkelige, så er bevaringsarbejdet dog kommet et langt skridt videre i kraft af disse bevillinger. Det skal dog understreges, at det store bevaringsarbejde fortsat gøres af de mange privatpersoner under ofte stærkt belastende økonomiske omstændigheder og af nogle få selvejende institutioner.

En husdyrrace kan forsvinde på to måder. Den kan lide »den individuelle død«, når landmændene mister interessen for den pågældende husdyrrace og skifter racen ud med en anden. Derved forsvinder genmaterialet fuldstændigt med det sidste dyr. En race kan også lide »den genetiske død« ved at den gamle race ændres gradvist ved indkrydsning med en fremmed race. I disse år er den sidste »dødsårsag« nok den almindeligste. Ved indkrydsning med amerikansk Holstein-Frisian i vores oprindelige Sortbroget Dansk Malkerace fortrænges dette mere og mere, sådan som det sortbrogede Hollænderkvæg fortrængte det Sortbrogede Jyske Malkekvæg fra 1920'erne til 1950. Den røde danske malkeko, RDM, er i disse år ved at forsvinde på grund af indkrydsning med amerikansk brunkvæg, eller Swiss Brown.

Benyttes de engelske grænseværdier er faktisk alle husdyrracer af dansk oprindelse truede. I 1989 blev der registreret 237 ifølede jyske hopper. Englændernes nederste grænse for heste er 200 hopper. Der er med andre ord en alvorlig fare for at den jyske hest skal forsvinde. Udvalget har således deponeret sæd i genbanken fra flere jyske hingste. Sandsynligvis står det endnu dårligere til med Frederiksbogerhesten, for

Dette herlige billede viser en jysk tyr solgt til eksport. Billedet er i 1903 bestilt hos Jørgensens Atelier i Herning af Kirstine Petersen i Snejbjerg. Den ret så vakse tyr er sandsynligvis foreviget foran en kreaturvogn på Herning Banegård. Med lårkager og lange klove er den sikkert et godt udtryk for eksportdyrenes udseende fra den tid. Et ekstra reb omkring venstre forben skal forhindre dyret i at tiltage sig friheder. Lokalhist. Ark, Herning.

slet ikke at tale om Knabstrupperhesten. Når antallet af avlsdyr inden for en race bliver så lille, begynder man at frygte for følgerne af en uundgåelig højere indavlsprocent i bestanden. Indavlens følger er først og fremmest ringere tilvækst, mindre dyr som voksne og nedsat frugtbarhed. Avlerne blandt de tre hesteracer diskuterer derfor i dag livligt mulighederne for blodfornyelse, velvidende, at indkrydsning med fremmede racer vil påvirke typen, som man netop har avlet frem imod, og som man ønsker at bevare. Avlsforeningen for Frederiksborghesten har besluttet at acceptere indtil 50 procents indkrydsning med fuldblod. Dermed vil vores prægtige kørehest mere og mere komme til at ligne ridehestene i typen.

Ser vi på kvæget, er billedet endnu mere trist. Vi ved, at

mange kvægracer eller egnstyper forsvandt i 1800-årene. Anglerkvæget, Ballumkvæget eller Tønderkvæget, Det nord-slesvigske Kvæg og det østdanske økvæg smeltede sammen til Rød Dansk Malkerace (RDM), der siden 1878 har været anerkendt som en race. Den udvikledes på Fyn og Sjælland, men i mellemkrigsårene bredte den sig på bekostning af det brogede jyske kvæg til store dele af Jylland. Omkring 1930 var mere end halvdelen af danske malkekøer røde, men fra 1950erne vendte udviklingen igen. Rød Dansk Malkerace begyndte at miste terræn til fordel for de sortbrogede hollændere.

Med 25-30.000 køer af den oprindelige stamme skulle Rød dansk Malkerace ligge langt over grænsen for at få status som en truet race. Der anvendes imidlertid kun meget lidt sæd fra de ægte RDM tyre, det er således kun et spørgsmål om få år, en generation af køer, før det store tal af røde køer er sat ud på grund af alder. Næste generation bliver krydsninger med brunkvæg, og pludselig vil den røde ko være borte for altid, hvis ikke fornuft og omtanke forhindrer, at noget sådant sker i alle besætninger.

En undersøgelse fra Landskontoret for Kvæg viser, at fra 1984-1989 faldt procenten af arveanlæg af dansk oprindelse fra 80 til 63 procent for den røde kos vedkommende. I 1989 fødtes knap 57.000 røde kalve, men heraf var kun 1.1 procent, dvs ca. 620 kalve, ægte røde kalve. Tager man højde for en dødelighed på 10-15 procent og den kendsgerning, at halvdelen er tyrekalve, vil det betyde, at tilgangen af nye ægte røde køer i 1991 kun bliver ca. 250 køer. En kos gennemsnitlige levealder er kun 3-4 år i det moderne landbrug. Det vil i runde tal betyde, at i 1995 vil de 25.000 ægte røde køer, som vi har i dag, være svundet ind til nogle få hundrede. Dette understreges yderligere af, at der i 1989 ingen tyrekalve af ren rød dansk race blev indsat på tyrestationerne. Udviklingen henimod den røde kos genetiske død går altså uhyggelig stærk i øjeblikket.

På det statsejede Ravnshøjgård ved Roskilde er man med støtte fra Landbrugsrådet ved at opbygge en RDM besætning af gammel type. Besætningen er i øjeblikket på ca. 10 hunde. Det genbevarende udvalg har desuden truffet aftale med to mindre brugsbesætninger af oprindelig ægte RDM type om det fremtidige avlsarbejde. De to besætninger, Hans Vestergaard, Hem ved Skanderborg, og Vilhelm Petersen, Vinde Helsing,

får i fremtiden sæd fra genbanken, og besætningerne betragtes nu som bevaringscentre for RDM. Flere besætninger ventes fremover at blive godkendt som bevaringscentre for RDM. På museumssiden er der røde køer på Melstedgård på Bornholm og i Den Fynske Landsby.

Gennem århundreder havde det brogede jyske kvæg domineret den danske kvægbestand. Både med hensyn til mælk og kød synes det jyske kvæg at have været de øvrige danske kvægstammer overlegent. Det sortbrogede jyske kvæg regnes for at være en lokal dansk gren af det brogede kvæg i Vesteuropa. Langt tilbage er det oprindelige jyske kvæg altså i familie med det sortbrogede hollandske kvæg og det sortbrogede kvæg i Bretagne for eksempel. Det jyske kvæg blev berømmet for sin nøjsomhed, gode kødansætning og sin forholdsvis gode mælkeydelse med en høj fedtprocent. Højt berømmet er de jyske stude, som blev afsat til Holsten, Nordtyskland og Holland. Men flere opgørelser synes at vise, at mælkeproduktionen allerede før 1800 betød ligeså meget for de almindelige gårdes økonomi som fedekvæget.²

Det brogede jyske kvæg havde flere farveslag: sort, sortbroget, gråbroget eller gråblakket, grå eller blåskimlet og rødbroget eller rødblakket. De skimlede og rødblakkede dyr blev dog anset for at være af fremmed oprindelse. Op igennem 1800-årene søgte man ihærdigt at dele racen i to forskellige, en kødrace og en malkerace. Men ved dyrskuerne var det mere dyrets aktuelle foderstand, som var bestemmende for, om dyret blev anset for at være kødrace eller malkerace. Der er mange eksempler på, at et dyr det ene år blev præmieret som kødrace, for så det følgende år at blive præmieret som malkerace. Først i årene omkring 1900 tog man den fulde konsekvens af denne mangel på logik, og slog det hele sammen i én race: Sortbroget Jysk Malkerace. Efter Sønderjyllands genforening med Danmark i 1920 begyndte de jyske avlere at importere hollandske tyre, og ganske langsomt begyndte det brogede jyske kvæg at ændre sig typemæssigt.

Det sortbrogede jyske kvæg klarede sig længe, men i 1949 var krydsningerne med hollandsk kvæg klart i overtal. Stamboøgerne for de to racer blev nu slået sammen i én, Sortbroget dansk Malkerace, SDM. Anvendelsen af kunstig sædoverføring havde da længe været benyttet (siden slutningen af 1930'erne), men da man for alvor i 1960'erne begyndte at an-

Det brogede liv på Store Marked i Herning i begyndelsen af århundredet var domineret af jyske heste og broget jysk kvæg. Det ser ud som om det meget lyse farveslag er i overtal hos kvæget. Mange af hestene på billedet synes at være krydsninger mellem jyske og mere lette racer. Billedet er fra perioden 1911–15, da Store Marked endnu var et todages marked. Lokalthist. Ark. Herning.

vende dybfrossen sæd, var der lige pludselig ingen grænser for, hvor langt borte man kunne hente tyresæd fra.³ Importen af Holstein-Friesian (HF) sæd fra Nordamerika begyndte allerede i slutningen af 1960'erne. Og i dag benyttes udelukkende sæd fra HF tyre. Landskontorets undersøgelse viser, at der i 1989 kun fødtes 2 rene SDM kalve. Resten af de 248.000 sortbrogede kalve født i 1989 havde overvejende Holstein-Friesian blod i årerne. I genetisk henseende er det næsten endnu mere afgørende, at de benyttede tyre afstammingsmæssigt går tilbage til nogle ganske få stamtyre. Det er ikke kun Danmark, der henter nyt genmateriale fra Amerika, men det gælder en lang række lande verden over. Hele verden er blevet ét stort avlsområde, med både de positive muligheder og de farer, som dette indebærer. Man er nær ved i dag at kunne sige uden overdrivelse, at den sortbrogede verdensrace er én stor familie!

Kun ganske få avlere holdt efter 1949 fast ved det oprindelige jyske kvæg. En af dem var den standhaftige P.M.Petersen, Mågård ved Bjerringbro. Han udstillede i 1955 den sidste rene jyske tyr, »Jyden«, og som kun opnåede 2. præmie. P.M.Petersens besætning var uden tvivl en af de allerbedste brogede besætninger i landet. Men den væsentligste grund til at nævne denne »sidste« jyske avlsbesætning er, at den delvist lever videre den dag i dag hos gdr. Chr. Westergaard, Bjergby ved Hjørring, som omkring 1960 benyttede et par tyre fra P.M.Petersens besætning. Chr. Westergaard har den ene af de to største bevarede besætninger af jysk race og deriblandt flere individer med gråbroget farveslag. Chr. Westergaards besætning repræsenterer således det højest udviklede avlsniveau, som det rent jyske kvæg nåede, før det blev fortrængt af det hollandske kvæg, der var både større og tungere og havde en betydelig højere mælkeydelse. Det er dog Chr. Westergaards opfattelse, at P.M.Petersen i sit avlsarbejde lagde mere vægt på eksteriør og høj kødkvalitet fremfor høj mælkeydelse, idet han var en entusiastisk udstiller på dyrskuerne.

Rundt omkring var der dog helt ukendte besætninger, som stod uden for avlsarbejdet i kontrolforeningerne. Enkelte eksemplarer af disse dyr, som i modsætning til Chr. Westergaards kraftige dyr, var små og af en type, som lignede det jyske kvæg omkring århundredskiftet, blev i 1980'erne opkøbt af fotografen Stig Benzons. Denne besætning tæller i dag 2-3 blodlinier af det karakteristiske kroghasede og »slejryggede« jyske kvæg, som ældre landmænd stadigvæk kan huske stod i almindelige brugsbesætninger i deres unge dage. Benzons besætning på Oregård er netop interessant, fordi den også viser nogle af skavankerne hos det jyske kvæg. De to største bevarede besætninger af det jyske kvæg viser således både det allerbedste og det jævnt dårlige ved den jyske kvægrace. En ganske fin afbalancering i bevaringsarbejdet! På Vendsyssels Historiske Museums afdeling i Moshjerg er der nogle få dyr, som kommer fra Chr. Westergaard i Bjergby.

En mindre besætning af jysk afstamning står hos Karl Nielsen i Vesterbølle. Der er lidt hollandsk blod i denne besætning, idet hollændertyren Nimbus har været benyttet i besætningen i mindre omfang. Karl Nielsens besætning har det gråbrogede farveslag og Skjern-Egvad Museum har en lille stamme heraf. Nogle køer, der hævdes at være af det oprindelige jyske kvæg

I de fredede klitter ved Hulsig syd for Skagen lever endnu en flok gamle danske landfår. Arealet er så stort, at indhegning er unødvendig. Heinrich Jensen i Hulsig overtog fårene og fødegården efter faderen, og han hæveder, at fårene er efterkommere af den oprindelige bestand. Der har dog for omkring 30 år siden været en svag indkrydsning med formentlig Texelvæddere. Fårene er aldrig på stald og fodres overheadet ikke. Vegetationen på det store hede- og klitområde er deres eneste føde, og de læmmer helt i det fri. En gang, i august måned, indfanger Heinrich Jensen fårene for at klippe dem med håndsaks og for at udtage dyr til slagting eller salg. Adskillige landbrugsmuseer har erhvervet mindre flokke af får fra Hulsig.

på Læsø, er blevet købt dels af Stig Benzon på Oregård og dels af Skjern-Egvad Museum. En mindre besætning på nogle få køer findes hos Henry Laugesen, Ejstrup. Denne besætning menes at stamme fra den berømte jyske besætning Sdr.El-kjær.

Lægges antallet af avlsduelige hundyr af det jyske kvæg sammen, kommer man næppe til mere end ca. 75 ialt, når kvierne medregnes. Det genbevarende udvalg og landbrugsmuseerne har sammen gjort en stor indsats netop for at redde det jyske kvæg. Der er inden for de sidste par år tappet sæd fra 7 jyske tyre af så forskellige blodlinier som muligt. I øjeblikket søges nogle kvier indkøbt til Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

Det genbevarende udvalg har desuden ydet omfattende støtte til 3 besætninger med jysk kvæg i form af et tilskud pr. ko på 3000 kr årligt og foreløbigt for en periode på 3 år.

Bevaringen af det danske hollænderkvæg er ligeledes påbegyndt. En SDM besætning af meget høj standard er blevet samlet på Kongshøjgård ved Hvalpsund. Den blev oprettet ved, at man gennemgik flere hundreder besætninger på især Skive-egnen. Herved fandt man 19 gode SDM køer af lidt ældre årgang. Lykkes det ved hjælp af disse meget små bestande at bevare både det gamle jyske kvæg og det nu fortrængte SDM kvæg, er vi i stand til at vise hele udviklingsforløbet inden for avlsarbejdet med det brogede kvæg gennem så at sige hele dette århundrede.

I øjeblikket arbejdes der også ihærdigt fra flere sider på en bevaring af Dansk Korthornskvæg. Dels har flere private landmænd skabt øget interesse for denne gamle engelske kødrace, der ved indkrydsning i kvæget i marskegnene i 1800-årenes første halvdel efterhånden udvikledes til en karakteristisk dansk kødrace, dels har museumsgården Karensminde ved Grindsted erhvervet en korthorns ko med kalv.

For bare 10 år siden fandtes endnu i tusindvis af Dansk Landrace svin i almindelige brugsbesætninger. I dag findes kun nogle mindre besætninger med nogle få søer af landracen. Man kan uden overdrivelse sige, at det var i sidste øjeblik, at foreningen bag Karensminde ved Grindsted, Kongshøjgård ved Hessel og Den Fynske Landsby fik erhvervet nogle få eksemplarer af den berømte danske bacongris. På Ærø findes ligeledes en mindre besætning af rene landracesvin, ellers er alt formodentlig krydset op med Norsk og Finsk Landrace. Sortbroget Landrace er ligeledes næsten forsvundet, men har måske i de følgende år en lille mulighed for et comeback, da dens rolige gemyt, robuste natur og uovertrufne moderegenskaber er ved at skabe interesse omkring den blandt store svinebesætninger, men ikke mindst i besætninger med en eller anden form for økologisk produktion af svinekød. En særlig interessant detalje er det, at enkelte af de sortbrogede svin har bevaret de såkaldte halstitter, dvs to omkring 5 cm lange bruskevdehæng under hagen. Der kendes i dag omkring 15 mindre besætninger med sortbrogede svin. Mindre bestande af sortbrogede svin findes i dag på Dansk Landbrugsmuseum på Gl.Estrup, Meldstedgård på Bornholm og på Herning Mu-

seum. Men det store bevaringsarbejde har hidtil været udført af private som f.eks. Stig Benzon og Aage Thusholt Hansen. Begge svineracer ligger imidlertid langt under de engelske grænseværdier for det antal avlsøer, som er påkrævet for at bringe vore nationale svineracer uden for truslen om helt at forsvinde. Bevaringsarbejdet med svineracerne er lidt hæmmet af, at sæd fra orner ikke synes at være nær så velegnet til nedfrysning som f.eks. tyresæd. Det gør det yderligere påkrævet at bevare rimelig store svinebesætninger af de gamle racer. Til gengæld har svinene jo en langt større reproduktionsevne end både får, kvæg og heste. Som en ikke uvæsentlig oplysning skal nævnes, at der findes en avlsforening for de sortbrogede svinebesætninger. Foreningen har i øjeblikket 11-12 medlemmer spredt ud over landet.

Et af de væsentligste problemer ved at fremme udbredelsen af vore svineracer er den lavere tilvækst og den mindre kødprocent, end andre racer som Yorkshire, Hampshire og Duroc kan præstere. Der er ingen tvivl om, at vi for begge racers vedkommende har indavlsproblemer. Det kan heller ikke helt udelukkes, at det kan blive nødvendigt at krydse den hvide og den brogede gris med hinanden, og på denne måde opnå lidt tiltrængt blodfornyelse. Går vi tilbage omkring århundredskiftet var det en og samme race. Dansk Landrace har således brogede forfædre, men fordi forbrugerne ønskede lyst flæskesvær renavlede man efter år 1900 på de hvide grise.

Der har i mange år været gjort de ihærdigste anstrengelser for at finde rester af de gamle danske fåreracer, klitfår, hede-får og landfår, for så vidt som de kan anses for at være selvstændige racer. I sin »Forsøg til en Haandbog for den danske Landmand indeholdende Koens, Faarets og Svinets hensigtsmæssige Behandling og Pleje« (Viborg 1826) nævner S. A. Fjelstrup for det første den store marskrace i de slesvigske marskegne. Dernæst omtales »almindelige danske Faar, saaledes som de findes i Sjælland, Fyen og paa Østkanten af Jylland, hvor de endnu ikke ere blevene forædlede. Disse faae og som oftest 2 Lam, afgive en taalelig Uld og opnaae en ret passende størrelse«. ⁴ Om den tredje danske race hedder det: »Fiinuldede danske Faar findes hist og her, dog meest i Fjends, Nørlyng, Middelsom, Synderlyng og Gislum Herreder, hvor de sædvanlig kuns faae 1 Lam. Nogle Steder i Vendsyssel samt i Thy findes og en meget fiinuldet Race, som ved god rygting kan give 2

En gruppe landfår fra Hulsig ses her på Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Det typiske grå eller gråspættede hoved og de mørke ben ses tydeligt, men et par af fårene har lyst hoved og hvide ben.

Lam. Ulden af disse Racer søges i Udlandet særdeles til Hatte«. Om det lille uanseelige hedefår skriver Fjelstrup: »Det stridhaarede Hede-Faar findes i Jyllands Hede-Egne, det er et lidet levende Dyr, stærkt af Natur, meget korthalet, fiint af Been, nemt at fede, har fiint Kjød, men slet Uld, som endog paa nogle Steder af Kroppen ligner Haar af Geder. Det bærer og i Almindelighed meget lidet, fra 1½ til 3 Pund om Aaret«. Fjelstrup giver desuden de interessante oplysninger, at man omkring år 1800 indførte spanske finuldsfår, og at disse får var hornede. Han fortæller, at man forsøgte at fortrænge hornene på hunnerne, fordi de hornede får var slemme til at beskadige lammene, hvis de gik »galt i byen«.

Eugene Tisserand fortæller i sine »Undersøgelser over Agerbruget i Danmark, Slesvig og Holsten« fra 1865, at »I Jylland findes et Landfaar, som henregnes til de nordiske Faar; det er af Mellemstørrelse, omtrent af 80 Punds Vægt, og gjerne noget høibenet. Det er mindre end Texeler Faaret, men nedstammer dog vistnok alligevel fra det; det har en grov, men temmelig tæt Uld, Ørene ere opretstaaende, Halsen kort, Bugen og

Nakken blottede for Uld. Alle disse Faar krydses nu til Dags med Dishley-Vædderen, der passer fortræffeligt til dem«. ⁵

For en del år siden fik Frilandsmuseet i Lyngby fat i en mindre bestand af gamle danske landfår. De kom fra klitterne i Nordjylland, men desværre blev den lille besætning ret hurtigt sat ud. Stig Benzon fandt imidlertid en stamme af det gamle danske landfår, men var i øvrigt ikke videre meddelsom om deres proveniens. I efteråret 1988 fik jeg imidlertid et praj fra bestyreren på Mosbjerg om, hvor der gik en flok gamle danske landfår. Den nu godt 70 årige gdr. Heinrich Jensen i Hulsig syd for Skagen havde endnu en bestand af gamle »klitfår«, som han sagde, gående ude i Hulsig Klitter, som er et fredet område på omkring 4000 tønder land, som mest består af klitter tilgroet med marehalm og græs. Ind imellem er der mindre hedearealer.

I en menneskealder har Heinrich Jensen haft denne fårebesætning gående frit i klitterne. Arealet er ikke indhegnet, men fårene danner mindre flokke, sandsynligvis bestående af et ældre får og dets lam og deres lam igen. De enkelte flokke har deres naturlige territorium ligesom vildtet. Bestanden var skønsmæssigt på et halvt hundrede dyr. Det var dog nærmest umuligt at tælle dyrene i det stærkt kuperede naturområde. Fårene, fortæller Heinrich Jensen, går ude hele året og bliver aldrig fodret. Kun en gang om året bliver de indfanget, og det finder som regel sted i august måned, når de skal klippes. I de seneste år har det endog knebet med at få fat i alle dyrene til klipningen, da de efterhånden er blevet temmelig menneskesky.

Heinrich Jensen fortæller, at alle gårdene i Hulsig oprindeligt havde får gående i klitterne. Fårene var mærket med gårdens mærke, så ejerne kunne skelne mellem gårdens bestande forud for slagtning eller læmning. Selvom Heinrich Jensen i flere år har været ene om at have får gående frit i klitterne i Hulsig, mærker han stadigvæk fårene med gårdens nummer, som man har gjort i århundreder. Med støtte fra rådighedssummen blev en flok på 5 får købt til Herning Museum i januar 1989. Senere har Hjerl Hedes Frilandsmuseum fået en flok på 8 får og 2 væddere. I 1990 er der indkøbt godt en snes får fra Hulsig til Dansk Landbrugsmuseum Gl.Estrup og Frilandsmuseet i Lyngby.

For omkring 25-30 år siden har der muligvis været en mindre indkrydsning med Texelracen, idet enkelte lam synes at bære præg heraf ved en besigtigelse i august i år, men ellers virker fårenes eksteriør og ejerens forklaringer meget tillidvækkende med hensyn til dyrenes afstamning. Beskrivelsen af danske får i den ældre landøkonomiske litteratur og ældre fotografier bekræfter vores opfattelse af fårene fra Hulsig. Karl Nielsen i Vesterbølle har en lille bestand af får, som minder meget om fårene fra Hulsig. En stamme herfra er købt til Kongshøjgård ved Hessel. Der er dog drevet kraftig indavl med bestanden hos Karl Nielsen. På Oregård har man en stor bestand af får, der ligeledes oprindeligt kommer fra Hulsig Klit. Den Fynske Landsby har fået en stamme herfra.

De fleste får fra Hulsig har hvid uld, men som regel har de gråt hoved og mørke ben, en del har dog brun-gule glansfulde hår på hoved og ben. Kropsvægten er omkring 70-80 kg for voksne dyr. Kroppen er lang og smal og benene er ret lange. Vædderne udvikler i enkelte tilfælde rudimenter af horn omkring 5 cm lange. Netop disse tendenser til ufuldstændige horn leder tanken hen på de spanske merinovæddere, som S.A.Fjelstrup nævner i sin beskrivelse af de jyske fårerace i 1800-årenes begyndelse. Takket være Heinrich Jensen synes vi nu at være i stand til at skabe besætninger med rimeligt autentiske danske landfår. Det bliver spændende en gang i de nærmest kommende år at foretage en kortlægning af generne hos Hulsig-fårene, for at se hvor stor arvemasse de har til fælles med moderne fåreracer!

Det har ikke været hensigten med denne lille artikel at berette udtømmende om alle vore truede husdyrracer. Det har derimod været hensigten, at fortælle lidt om det bevaringsarbejde, der foregår netop i disse år, for at redde nogle af vore levende kulturgenstande. Jeg har udelukkende koncentreret mig om de større dyr, heste, kvæg, svin og får, fordi de stiller store krav både til økonomien og til de fysiske ressourcer. Med hensyn til geder skal det blot nævnes, at vores danske landraceged findes i et antal på godt 1000 registrerede geder. Den har ud over rollen som en god malkeged på det sidste spillet en stor rolle som rugemoder for mohairgeder. Det væsentlige er, at landracegeden synes foreløbigt at være reddet fra at uddø, men netop den modeagtige interesse for mohairgeder kan

blive en stor trussel mod vores hjemlige ged, dels fordi den bliver tvunget til at føde mohairgeder op, dels fordi den bliver krydset med mohair.

Når det drejer sig om fjerkræ er forholdene noget lettere rent fysisk. Der har dog fra mange private entusiasternes side, været udført et fantastisk redningsarbejde. Uden denne indsats ville vore fjerkræracers have været forsvundet for altid, for eksempel vores gamle smukke danske landhøne, grå og gråbrogede gæs, sort hvidbrystede ænder og den danske tumlingdue ikke at forglemme. Uden folk som Jørgen Nielsen, Carsten Thømming og Leo Kortegaard havde vores gamle fjerkræracers været forsvundet for altid. Efterhånden har mange museer fået mindre bestande af fjerkræ.

En af de opgaver, som museerne kunne være med til at løse, bortset fra bevaringen af husdyrene, er at samle de mange interessegrupper omkring husdyrbevaringen. I en del år har der eksisteret en forening ved navnet »Foreningen til bevarelse af levende dansk landbrugskultur«, senere ændret til »Gamle danske Husdyrracer«. Foreningen har indtil nu udmærket sig ved en del formidlingsmateriale af høj kvalitet, og den har været aktiv i forbindelse med afholdelse af dyreskuerne for de gamle husdyrracer i Den Fynske Landsby de sidste år. Denne forening har mange private interesserede som medlemmer. Men indtil dette øjeblik må vi erkende, at samarbejdet mellem denne forening, museerne, det genbevarende udvalg, amtens og kommunernes landskabsafdelinger og de mange privatpersoner tidligere enten helt har manglet eller ofte har fungeret for dårligt. Det er meget vigtigt, at vi nu går noget mere sammen om at udnytte vores fælles muligheder, kræfter og ressourcer i bevaringen af de danske husdyrracer.

Det er min opfattelse, at landbrugsmuseernes mange tiltag inden for husdyrbevaringen i de sidste år har betydet meget for samarbejdet mellem alle interesserede på området, og at netop museerne fremover kan være med til at udbrede interessen for at holde gamle husdyr til mange private mennesker. Først når de gamle husdyrracer er spredt ud til mange private entusiaster, er det muligt at komme op på et tilstrækkeligt stort antal individer, som er forudsætningen for racernes overlevelse. Mange bække små gør jo som bekendt en stor å! Men vi mangler én stor offentlig institution, der som et specialmuseum på området, kan være samlingspunkt, primus motor og

organisator. Vi har behov for et projekt, der kan bære alle de tunge opgaver igennem, når de enkelte private og mindre institutioner ikke magter opgaverne, men må vælge de nemme løsninger.

Noter

1. Bevarelse af gamle danske husdyrracer«, rapport fra seminar den 30.9.1988 på Mosbjerg. Skov- og Naturstyrelsen. s.3.
2. Aksel Pedersen m.fl.: »Sortbroget Kvæg«. 1983, s.100f.
3. Aksel Pedersen m.fl.: op.cit. s.284.
4. S.A.Fjelstrup: »Forsøg til en Haandbog for den danske Landmand indeholdende Koens, Faarets og Svinets hensigtsmæssige Behandling og Pleje«, Viborg 1826, s. 95ff.
5. Eugene Tisserand: »Undersøgelser over Agerbruget i Danmark, Slesvig og Holsten«. 1865 s.109.

På fattiggården

- et bidrag til 1800-tallets landboforhold,
eksemplificeret ved Hårby fattiggård

Af Johnny Wøllekær

I sidste halvdel af 1800-tallet introduceredes i mange danske landsogne en nyskabelse indenfor fattigforsørgelsen – de såkaldte fattiggårde. Fattiggårdene, eller som de ofte ses benævnt i samtiden arbejds- og forsørgelsesanstalterne, gjorde radikalt op med landsognenes tidligere forsørgelsesprincipper. I modsætning til fattighusene og hospitalerne, byggede fattiggårdene på en kollektiv og institutionel forplejning af de fattige. Ved fattigloven af 1803 var sognekommunerne blevet pålagt at forsørge sine fattige, men loven sagde intet om, hvordan det skulle ske.

Med fattiggårdene håbede kommunerne på en formindskelse af de stadig stigende udgifter til fattigvæsenet. Filosofien var, at samtlige sognets fattige, uanset alder og køn, skulle forsørges i den samme bygning. Herved ville fattigvæsenet kunne opnå visse »stordriftsfordele«, og forplejningen blev gjort billigere. Endvidere skulle de fattiges arbejdskraft udnyttes. Som modydelse for opholdet på fattiggården skulle beboerne – efter bedste evne – deltage i forefaldende arbejde ved det landbrug, som hørte til gården. Derudover blev beboerne i ledige stunder sat igang med forskelligt husflidsarbejde. Produkterne af dette arbejde skulle sælges. På den måde var det meningen, at de fattige selv skulle være med til at dække udgifterne ved deres forsørgelse.

Til hver fattiggård skulle der godkendes et ordensreglement

Johnny Wøllekær, f. 1965. Historiker. Har skrevet specialet »Fynske fattiggårde ca. 1860–1910«, som forventes udgivet i nærmeste fremtid. Har derudover skrevet om andre socialhistoriske emner, bl.a. »For at gøre de Fattiges Vilkaar saa taalelige i Alderdom og Skrøbelighedens Dage«. I Fynske Minder 1989.

Reglement

for

Vesteraaby-Åstrup Sognekommunes

Fattigarbejdsanstalt.

Trykt i Faaborg Bogtrykkeri.
1873.

Til hver fattiggård blev der udarbejdet et reglement, med en udførlig beskrivelse af beboernes dagligdag. Hyppigt fik kommunalbestyrelsen reglementeret trykt, som dette for Vester Åby-Åstrup fattiggård.

af enten indenrigsministeriet eller amtet. Ordensreglementet indeholdt en nøje beskrivelse af beboernes dagligdag. I deres ordlyd var ordensreglerne meget strenge, de påbød bl.a. streng arbejdspligt, forbud mod privat ejendomsret samt kønnenes adskillelse – hvilket som regel også gjaldt ægtepar. Intentio-

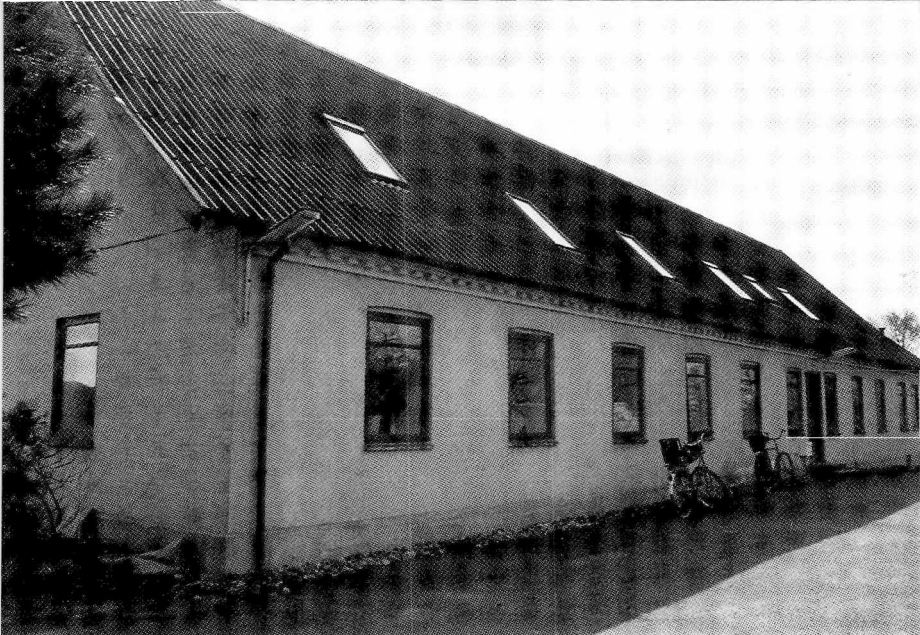
nerne med ordensreglerne var at give beboerne en god, sund opdragelse og arbejdsmoral. Endvidere skulle de afskrække »uværdigt trængende«, såsom vagabonder, dovne og alkoholikere, fra at søge fattighjælp. Til at kontrollere reglementets overholdelse var der ansat en fattiggårdsbestyrer.

De første eksempler på fattiggårde i danske landsogne kendes fra 1840ernes Sønderjylland. Det var imidlertid først i 1860'erne at ideen vandt større udbredelse på landsplan. Ved en optælling for år 1879 opgjorde nationaløkonomerne Falbe-Hansen og Scharling antallet af fattiggårde i Kongeriget til 270. På disse boede der tilsammen gennemsnitlig 6280 personer, eller 4,6 promille af den samlede landbefolkning.¹ Desværre haves ikke tilsvarende oplysninger for tiden omkring 1885, hvor antallet af fattiggårde formodes at have kulmineret med ca. 350–375 gårde. Det *absolutte* antal af fattiggårdsbeboere kulminerede formentlig også omkring samme tidspunkt. Uanset hvor mange promille af landbefolkningen fattiggårdsbeboerne end udgjorde, kan det konstateres, at der var tale om en ikke uvæsentlig minoritetsgruppe i det danske landbosamfund. I det følgende er det meningen, ved hjælp af et konkret eksempel, at bidrage til belysningen af denne minoritets levevilkår i 1800-tallets landbosamfund. Som eksempel er valgt Hårby sogns fattiggård på Sydvestfyn.

Initiativet tages

Den første spirende interesse for en fattiggård i Hårby sogn kan spores tilbage til sensommeren 1867, hvor sogneforstanderskabet sendte en delegation til fattiggården i Ringe. På dette tidspunkt stod Ringe fattiggård som et mønster-eksempel på, hvorledes en effektiv fattiggård skulle se ud og drives. Derfor besøgte den jævnligt i 1860'erne af såvel fynske som jyske kommunalbestyrelsesmedlemmer, der puslede med ideen om oprettelse af en fattiggård i deres hjemkommune. Den lille delegation fra Hårby var, som de fleste besøgende, imponeret af det de så. Allerede på et møde den 18. sept. besluttede sogneforstanderskabet, at nedsætte et udvalg, der skulle søge »*Sagen sat i Værk og navnlig at finde en dertil passende Eiendom*«. ² Udvalget arbejdede hurtigt, og den

Blandt de fynske fattiggårde kom Ringe fattiggård til at indtage en særstilling, idet den ofte blev taget som forbillede, når andre fynske sognekommuner opførte fattiggårde. Billedet viser stuehuset på Ringe fattiggård anno 1989.

1. okt. meddelte det, at en sådan ejendom var fundet, nemlig damaskvæver Christian Pedersen's grundmurede stuehus og udhuse på Kirkemarken matr. 25i. Samme dag sluttede kommunen en foreløbig handel om købet af ejendommen for et beløb af 3900 rigsdaler.

Efter at fattiggårdsplanerne havde været udlagt til udtalelse blandt sognebeboerne, og disse havde givet deres accept, kunne forstanderskabet den 5. dec. indsende ansøgning om oprettelse af »Fattigarbeids- og Forsørgelsesanstalt for Hårby sogn« til indenrigsministeriet. Jævnfør planen skulle ejendommen på Kirkemarken ombygges således, at den levede op til de krav som indenrigsministeriet ved cirkulæret af 3. dec. 1856 havde stillet til indretningen af fattighuse og fattiggårde. For at overholde cirkulærets krav skulle bygningen bl.a. udvides, der skulle anskaffes et passende antal kakkelovne, samt opføres dobbelte lokummer.

I ansøgningen begrundede sogneforstanderskabet ønsket om en fattiggård med »...*det bestandig tiltagende Antal af saadanne Fattige, som foretrække hjælp af Sognet for Flid og Sparsommelighed; Vanskeligheden ved at formaae dem til Arbeidsomhed og Orden, Bekosteligheden ved at underholde dem i mange smaa Huusholdninger fremfor i een større; og endelig Vanskeligheden ved at faa det sørgeligt voxende Antal uægte børn forsvarligt forpleiende og tillige holde til Arbeide og Skolegang...*«. ³ Alle velkendte argumenter som kan genfindes i samtidens debatlitteratur om fordelene ved fattigforsørgelse på fattiggårde.

Ministeriets godkendelse af såvel ordens- og bespisningsreglement som indretningsplanen for Hårby fattiggård forelå den 17. marts 1868. Det blev dog *Anbefalet* at bygningen blev udvidet med 12 alen i stedet for det planlagte 6 alen. Herefter besluttede sogneforstanderskabet at ændre planerne så udvidelsen blev på 10 alen.

I sommeren 1868 kunne der holdes licitation over byggearbejdet, og et halvt år senere stod Hårby fattiggård klar til indvielse. ⁴

Maren Jensdatter og de andre beboere

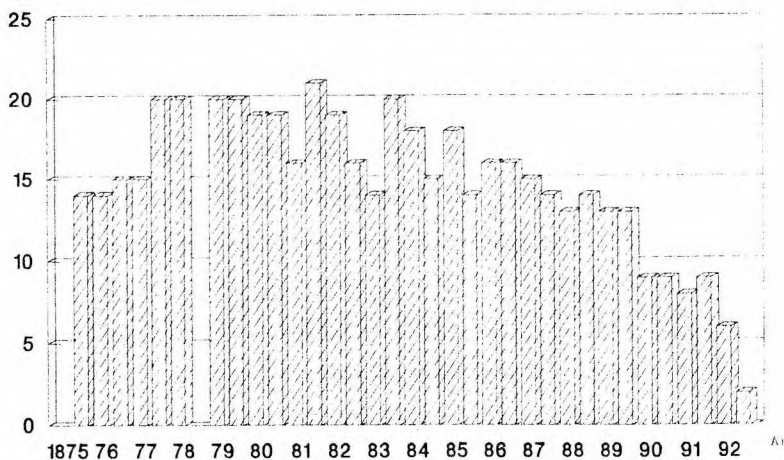
Ved indgangen til året 1869 var det tidligere damaskvæveri færdig ombygget og klar til modtagelse af de første fattiglemmer. I stuehuset, der var blevet forlænget med 10 alen, var indrettet arbejds- og spisestuer, sovestuer, en stue for gamle beboere, en for børnene, en opholdsstue, køkken samt bestyrerbolig. I vest-længen var der foruden bryggers og huggehus, 3 sygekamre samt spisekammer, medens øst-længen var lade. I 1870 opførtes desuden en nord-længe med svinesti, tørvehus og de af ministeriet påkrævede latriner.

Den 4. jan. 1869 blev de første tre fattiglemmer indskrevet i fattiggårdens registreringsprotokol. De tre følgende dage fulgte endnu syv fattige efter, og ved månedens udgang opholdt der sig ialt 12 fattige på fattiggården. Ialt var bygningen godkendt til maksimalt at huse 30 indlagte fattige. På intet tidspunkt nåede belægningen dog op på dette maksimum. ⁵

Den første som bestyrer Peder Sørensen kunne indskrive i registreringsprotokollen var den ugifte Maren Jensdatter,

Belægningen juni og december på
Hårby fattiggård 1875-1892.

Personer

Kilde: Arlige indberetninger fra Odense amtmand til Indenrigsministeriet

med hvem sogneforstanderskabet og bestyreren fik sine kvaler. Hun var på ingen måde nogen ukendt person for sognets fattigvæsen. Når sogneforstanderskabet i sin ansøgning om tilladelse til oprettelse af en fattiggård bl.a. begrundede det med et stigende antal af børn født udenfor ægteskab, var det med særlig tanke på Maren Jensdatter, der alene havde 8 af slagsen.⁶ Men Maren Jensdatter, der var blevet overflyttet fra Hårby fattighus, var tilsyneladende ikke begejstret for sin nye tilværelse på fattiggården, og ustandselig gik hun bort uden bestyrerens samtykke. Den første gang var den 16. maj 1869, og da blev hun borte i næsten 3 uger. Herefter forholdt hun sig i ro – såvidt vides – indtil den 11. nov. 1877, hvor hun igen stak af. Efter at have udstået 1 måneds tvangsarbejde i Odense p.g.a. den ulovlige bortgang, var hun den 12. jan. 1878 tilbage på Hårby fattiggård. Men kun for en kort stund for den 7. feb. forsvandt hun igen, og kom først igen den 18. marts. Mellem 3. og 10. dec. 1881, samt 27. dec. 1881 og 25. feb. 1882, hvor hun blev arresteret i Herning, var hun igen bortgået. Allerede den 5. aug. 1882 var den gal igen, og denne gang lykkedes det

hende at skjule sig i halvandet år, før hun blev pågrebet i Kolding. Hendes »inderlige« ønske om at komme bort var imidlertid uforandret, og den 27. nov. var hun nok en gang borte. Også denne gang blev hun først arresteret i Kolding halvandet år senere. Den nu 60-årige Maren Jensdatter forsvandt dog igen den 10. aug. 1886. Hun kom aldrig tilbage til fattiggården, idet hun døde samme år i Fredericia.⁷ Hvorledes Maren Jensdatter overlevede i de lange perioder, hun var borte fra fattiggården, melder historien desværre intet om. Man kan kun gisne om det. Måske var det tyendearbejde, prostitution eller tyveri?

Som på hovedparten af landets fattiggårde var der også på Hårby fattiggård en overvægt af børn og ældre mennesker blandt beboerne.⁸ Socialt rekrutteredes de 129 personer, som i løbet af fattiggårdens funktionstid blev indskrevet, fra landbosamfundets underste lag. Det var daglejere, arbejdsmænd, tjenestefolk og småhåndværkere. Blandt de opgaver, der hørte under 1800-tallets fattigvæsen, var også forsørgelsen af sindslidende, hvorfor der blandt de personer som blev optaget på fattiggården også fandtes tre, som betegnedes »vansinnig«. Klientellet var altså en meget broget skare, rekrutteret fra den ubemidlede del af landbosamfundet.

For en del personer var indlæggelsen på fattiggården betinget af en »kortvarig« sygdom, der havde gjort pågældende ude af stand til at forsørge sig selv. Som regel forlod disse personer fattiggården igen, når en bedring var indtrådt. For 9 kvinder, der medbragte 4 børn, var baggrunden for indskrivningen på fattiggården »frugtsommelighed«, hvilket var ensbetydende med, at kvinder, der som regel havde haft en plads som tjenestepige, var blevet opsagt. I to tilfælde forlod de unge kvinder hurtigt fattiggården igen og overlod det nyfødte barn til fattigvæsenet, som satte det i pleje. For flere af de andre »nye mødre« blev fattiggårdsopholdet derimod af længere varende karakter. Det var sikkert svært at finde en tjenesteplads bagefter.⁹

Om fattiggårdsopholdets længde gælder det generelt, at de yngre personer, som endnu var istand til at »sælge« deres arbejdskraft, hyppigt kun tilbragte en »kortere« periode (under 1 år) på fattiggården. Omkring skiftedagene ses almindeligvis en stor fraflytning. For de ældre mennesker, der sjældent havde et alternativ til fattigvæsenet og fattiggården,

eftersom de ikke længere kunne arbejde, blev opholdet på fattiggården livsvarigt. For de mange børn som voksede op i fattiggårdsmiljøet gælder det, at de almindeligvis blev sendt ud at tjene, så snart de var blevet konfirmeret. I enkelte tilfælde vendte de tilbage for blot at blive sendt ud igen. I det hele taget måtte flere af de personer, der blev udskrevet, senere lade sig indskrive i registreringsprotokollen igen (ialt 27 gengangere). 7 personer blev sågar *gen*indskrevet mere end én gang.¹⁰

Branden 1885

Natten mellen den 28. og 29. sept. 1885 nedbrændte Hårby fattiggård. I sognerådets dagbog for fattiggården findes følgende dramatiske skildring af brandnattens begivenher:

»Den 28. September 1885 Kl. 10½ Aften, efter at være gaaet til Ro, syntes Bestyrer Sørensen at mærke sveden Lugt, han kaldte da paa sin Pleiedatter, Jomfru Hanssen, som sov i Stuen ved Siden af hans Sovekammer, hun svarede, at hun ogsaa kunne lugte noget Svedent. Bestyreren sprang øieblikkelig ud af Sengen og løb ind i Spisestuen for at se om Folkene ikke havde hængt Tøi til tørre paa Kakkellovnen, som der var gaaet Ild i, da der ikke var Noget at bemærke, gik han ind i Fruentimmernes Sovekammer, der var heller ikke Noget at mærke. Jomfru Hanssen var imidlertid gaaet ud i Kjøkkenet hvorfra hun med høi stemme raabte »der er Ild i Tørvehuset«. Bestyreren løb hen og aabnede Gaarddøren hvor han saa at hele Taget over Tørvehuset stod i fuld Flamme. Vinden bar paa Stuebygningen og en kvælende Røg slog ind af Døren hvorfor han strax lukkede den og ilede af alle Kræfter til de forskjellige Sovestuer for at vække Lemmerne som laa i Tryk Søvn, derefter bar han den 64 aarige apoplektiske Ane Hansen (Brøns) ud i Haven og lagde hende paa Græsset, løb da ind i den bageste stue imod gaarden og bar den aldeles hjælppløse 82 aarige Peter Christensen ud i Haven, løb derefter ind igjennem Spisekammer og Bryggers til Sygekamret i vestre Bygning og bar den døende Peter Jørgensen Smed ind igjennem fornævnte Lokaler og ud i Haven. Jomfru Hanssen, Sophie og Else hjalp meget modig til at bære Børnene ud og bære de 3 hjælppløse Syge fra Haven ud over Veien og ind

R e g i e m e n t
for 30 Lemmers Bespisning i Bøtetroby, Åstrup Sognecommunes Kattig, og Arbeidsanstalt.

Zugene.	Afslagsmadene.	Slæsk eller salet Slæsk.	Boghvede eller Høgsgræs.	Hættre.	Græn-d eller Hødskaal.	Antof-ter.	Hættre og Hødder.	Af-Num-mer med Høgs-slæsk.	Hønde- eller Høgs-mæl.	Skot.	Salt.	Øl.	Kug-brod.
Søndag.	Afslagsmad med Hødder og Høtredskibe.	12 ½				1/8 Skp.	1/4 Skp.	2 Pot.	5 ½		6 Sv.		7 1/2 ½
Manndag	Øreb, kogt i Slæsk, og fægt Høtred.	4 ½	6 Pot.				20 Pot.				4 Sv.	8 Pot.	6 ½
Tirsdag	Slæsk og Høtred.	7 1/2 ½			12 ½	1/8 Skp.			1 ½				7 1/2 ½
Onsdag	Madning og Hødder (med Høttre).		2 1/2 Pot.					20 Pot.	6 ½	1/4 ½	4 Sv.		2 1/2 ½
Torsdag	Øreb og fægt Høtred.	4 ½	6 Pot.					20 Pot.			4 Sv.	8 Pot.	6 ½
Fredag	Høttre eller Hødskaal og Høtred.	7 1/2 ½		9 Pot.	eller 12 ½	1/8 Skp.							7 1/2 ½
Lørdag.	Høtredslæsk og fægt Høtred.	4 ½						20 Pot.	6 ½		4 Sv.		6 ½
Dagene.	Morgen og Aften,	Boghvede eller Høgsgræs.	Smer	Salt.	Øl.	Kug-brod.							
Søndag.													
Morgen	Smerbrød og fægt Høtred.	15 Pot.	1/4 ½	2 Sv.									8 ½
Aften	Høtred.	17 1/2 Pot.											
Søgnedag.													
Morgen	Slæskbrød.	8 Pot.											
Aften	Høtred.	17 1/2 Pot.	8 Pot.	2 Sv.	20 Pot.	8 ½							

Mærkning.

Hver hele Hættre gives Høtredslæsk om Eftermiddagen, nemlig til hver Person 1/4 ½ Høtred, 2 Sv. Smer eller Høttre og en Høttre Slæsk, samt to Høttre til Høtredslæsk og Høtredslæsk om Eftermiddagen i samme Portioner.

Foruden et ordensreglement skulle hver fattiggård også have godkendt et bespisningsreglement. Med nutidige øjne synes fattiggårdskosten både ensformig og tarvelig. Sammenlignet med den ernæring som var normen hos samtidens landarbejdere og småhusmænd var den dog næppe ringere, snarere bedre.

paa Mads Jensens Mark. Bestyreren tog derefter Regnskabsbøger m.m. ud, først da ankom Husmand Poul Nielsen og noget derefter Ungkarl Johan Rasmussen, hans Fader var kommet med Banetoget til Flemløse St. Kl. 10, der fra havde han set Ilden, var ilet hjem og vækket Sønnen, de tog med Iver og Kraft fat med at udflytte Bestyrerens Bohave, derover var Gipsloft og Korn paa Loftet, de andre Lokaler var allerede ikke at komme ind i paa grund af Røg«. ¹¹

Trods den heroiske indsats – ikke mindst af bestyrer Sørensen, hvis forklaring af hændelsesforløbet formentlig har dannet grundlag for skildringen – kunne de tilstedeværende ikke stille meget op mod flammernes overmagt. Ilden fortærede alt brandbart af bygningerne tillige med 3 køer, 4 svin, fjerkræet, inventaret, brændsel, fødemidler m.m.

I de første dage efter branden blev de fattige anbragt rundt omkring blandt sognets beboere. Den 1. okt. kunne fattiglemmerne dog overflyttes til et hus tilhørende Hårby Saftstation »... som Forvalter Brodel med stor Beredvillighed overlod Sogneraadet til Afbenyttelse til Fattiganstalt, indtil en ny Fattiggård kunne blive opført og taget i Brug«. ¹²

Allerede på selve brandnatten faldt mistanken om brandstiftelse på den indlagte Ane Kirstine Jørgensen. Hun og hendes 11-årige søn var nemlig fuldstændig påklædt, medens de øvrige »Beboere kom ud af den brændende Bygning i det blotte linned, enkelte af dem havde taget nogle Klædningstykker paa Armen idet de løb ud«. Ane Kirstines søn havde ifølge sognerådet sågar »faaet 2 sæt Klæder paa og Tillige var forsynet med sin Skoletaske med Bøger og Tavle«. ¹³ Under et politiforhør den 5. okt vedgik hun skylden for branden. Hun forklarede, at da alle andre var gået i seng, listede hun sig på strømpefodder ud af sit kammer, fandt nogle tændstikker og gik ud i baghuset, hvor hun antændte noget foderhalm. ¹⁴

På det tidspunkt havde Ane Kirstine Jørgensen været på fattiggården i omtrent halvanden måned. Før anbringelsen havde hun boet i landsbyen Akkerup, hvor levevejen havde været daglejerarbejde. Hun var ugift og havde tre uægte børn. I midten af august måned havde hun imidlertid set sig nødsaget til at søge om fattighjælp p.g.a. »Kræft i maven«.

Som bevæggrund til den drastiske beslutning om at stikke ild til fattiggården, forklarede Ane Kirstine, at hun var meget »ked« af opholdet. Det skyldtes at »Kosten efter hendes For-

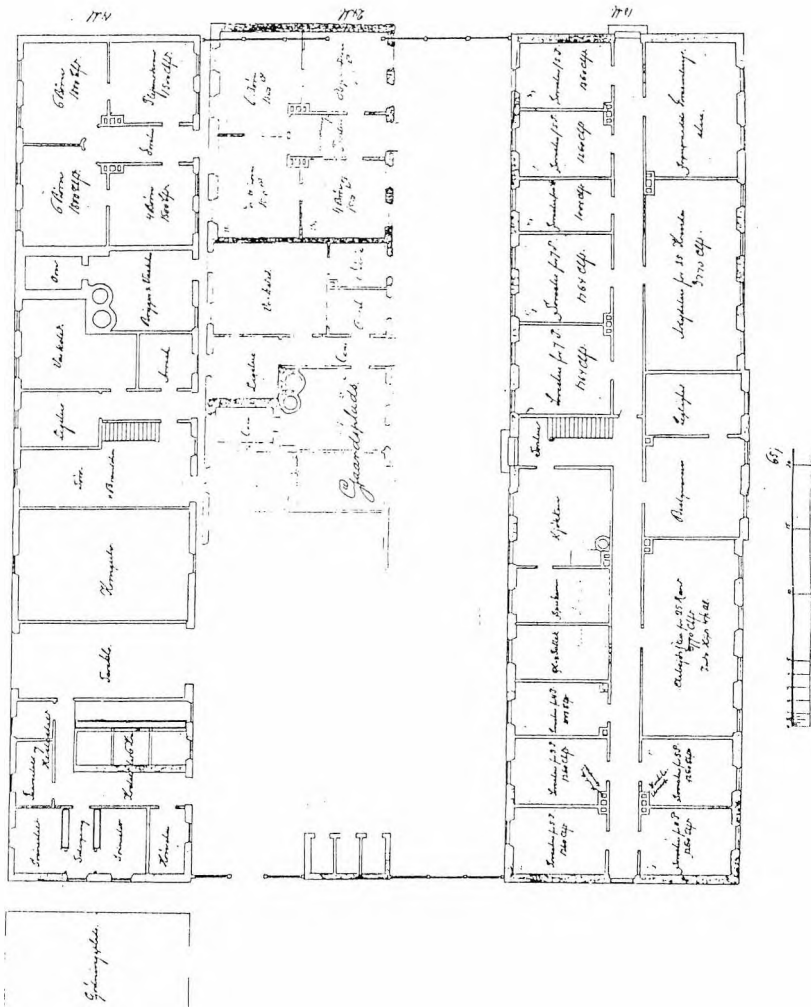

Af de nye bygninger, der opførtes efter branden på Hårby fattiggård i 1885, er kun stuehuset bevaret til i dag. Bygningen er i sin byggestil typisk for de fynske fattiggårde.

mening hverken var tilstrækkelig eller ordentlig tillavet og dels fordi Bestyreren var haard mod hende og hendes Søn«. Bl.a. havde bestyreren en uges tid før branden pryglet drengen med et reb »paa den bare Bagdel«. ¹⁵ Tilsyneladende var drengen også misfornøjet med fattiggårdsopholdet. I hvert fald havde han opsøgt sin mormor Maren Larsdatter, der også var bosiddende i Hårby sogn, og beklaget sig over bestyrerens behandling af ham. ¹⁶ Ved de efterfølgende dages forhør gentog Ane Kirstine sin forklaring, og tilføjede desuden at bestyreren regelmæssigt havde nægtet hende den medicin, lægen havde ordineret. Til sidst havde hun anset det for nødvendig at anskaffe sig først noget brændevin og senere natronpulver mod sine mavesmerter. Begge dele var imidlertid blevet opdaget af bestyreren og blevet frataget hende igen. Ved et forhør forklarede bestyreren, at hvad han havde foretaget sig var forgået i samråd med lægen, og at der ingen uregelmæssigheder havde været i tildelingen af den ordinerede medicin. ¹⁷

Eftersom Ane Kirstine ikke tidligere havde været straffet, endsiges tiltalt, idømtes hun 3 års forbedringshusarbejde. ¹⁸

Der er ikke bevaret nogen tegninger over Hårby fattiggård, men rumindretningen har været meget lig den på Bernstorffsminde fattiggård i Brahetrolleborg sogn, hvorfra denne tegning stammer. Bemærk den lange korridor som løber langs gennem stuehuset.

En ny fattiggård og dens nedlæggelse

Kort tid efter branden iværksatte sognerådet arbejdet med opførelsen af en ny fattiggård. Allerede i seneftenåret 1885 kunne man indsende planen for nybyggeriet til Assens amtsråd og et par måneder senere forelå godkendelsen. I april 1886 påbegyndtes byggearbejdet og i juli måned stod den nye fattiggård færdig til modtagelse af de første fattiglemmer.

Som forgængerens, og som det var påkrævet af indenrigsministeriet, var den nye fattiggård opført i grundmur. Dens værelser blev af distriktslægen karakteriseret som »lyse, rummelige« og »med overflødig Plads til det opgivne Antal Lemmer...«¹⁹ Akkurat som en stor del af Fyns øvrige fattiggårde, var Hårby's nye fattiggård indrettet med en lang gennemgående korridor på langs af bygningen. Denne korridor endte i hver gavl med en dør. På hver side af den lange korridor var de for fattiggårdene karakteristiske syge-, arbejds-, opholds- og spisestuer samt bestyrerens lejlighed placeret. I udlængerne var der indrettet 3 sygeværelser hver med plads til 4 senge, et bryggers med badekar, ligstue, latriner, lade, ko- og svine-stald. I loen havde sognerådet, efter anbefaling fra kommunelæge Hr. Dr. Thorson, desuden indlagt et »Ishus«, der i tilfælde af sygdom ikke alene skulle forsyne fattiggårdens beboere, men også sognets øvrige beboere med is. I det hele taget var distriktslæge Krag meget begejstret for den nyopførte fattiggård, da han den 3. juli 1886 synede den. Han sluttede sin indberetning til stiftamtet med følgende bemærkning; »... kan jeg ikke undlade at udtale min særdeles Tilfredshed med den smukke nyopbyggede Fattiggaard, som det er Sogneraadet til Ære at have udført saa Tidssvarende og alle Hygieinens Fordringer tilfredsstillende, at det var ønskeligt om ret mange andre Kommuner vilde følge Exemplet og paa en ligesaa værdig og human Maade sørge de Fattige.«²⁰

Den nye fattiggård fik imidlertid kun en kort levetid. Et stadigt dalende antal beboere gjorde driften af fattiggården urentabel. Baggrunden for de færre beboere var formentlig forbedrede økonomiske vilkår for landbounderklassen, samt nye socialpolitiske tiltag. Både i børneloven af 1888, den nye fattiglov og alderdomsunderstøttelsesloven af 1892 blev sognekommunerne opfordret til at forsørge børn, ældre, invalide o.a., der var »uforskyldt« i deres nød, i eget hjem. Som en

naturlig følge af udviklingen ansøgte Hårby sogneråd i 1892 om tilladelse til at bortforpagte og senere sælge fattiggården. Tilladelsen blev givet, og i 1893 blev fattiggården med samtlige bygninger og jordtilliggende solgt. Hermed havde Hårby sognekommune endegyldigt opgivet fattiggårdsprincippet som forsørgelsessystem. I andre kommuner både i og udenfor Fyn bibeholdt man fattiggårdsforsørgelsen helt frem til 1930ernes socialpolitiske reformer.

Afsluttende bemærkninger

Det billede af Hårby fattiggård og livet på den, som her er opridset, er på mange måder et typisk billede af en fattiggård. Mange af de forhold som er påpeget vil kunne genfindes ved andre fattiggårde. Når sogneforstanderskabet i Hårby bl.a. begrundede fattiggårdens oprettelse ud fra besparelseshensyn, er det ikke et argument som er specielt for Hårby. Denne begrundelse går igen i stort set samtlige ansøgninger om fattiggårdsoprettelser. Ligeledes i samtidens socialpolitiske litteratur støder man ofte på samme argumentation. Eksempelvis skrev sognepræst på Fejø P. C. Garde i sit prisbelønnede skrift *»Om de Fattiges Forsørgelse«* fra 1865; *»Men det er dog vist, at det er mere besparende, naar Mange havde en større Huusholdning tilsammen, spise af samme Gryde og have fælledes opvarmede og oplyste Opholdssteder...«*²¹.

Det direkte forbillede for Hårby fattiggård var fattiggården i Ringe sogn. For hovedparten af landets fattiggårde gælder det ligeledes, at de blev opført efter forbillede fra en fattiggård i den umiddelbare omegn. Det bevirkede bl.a., at såvel ordensreglementernes ordlyd som fattiggårdenes fysiske udseende var stærkt identiske. F.eks. var omtrent halvdelen af Fyns 55 fattiggårde indrettet med en gennemgående korridor på langs af bygningens midte.²² Også udenfor Fyn kendes fattiggårde med samme indretning.

Ligeledes hvad angår beboernes sammensætning illustrerer billedet fra Hårby fattiggård nogle generelle træk. Fattiggårdsbeboerne var overvejende børn og gamle fra landbosamfundets ubemidlede klasser. De gamle blev hyppigt på fattiggården til deres død, medens børnene efter konfirmationen som regel blev sendt i tjeneste hos omegnens gårdmænd.

Endelig er det ikke usædvanligt, at der kan spores en vis utilfredshed med fattiggårdsvilkårene blandt beboerne. Det er dog usædvanligt, at en beboer vælger ildpåsættelse som et desperat forsøg på at slippe ud. Mere gængse måder at udtrykke sin utilfredshed på var: ulovlig bortgang (som hos Maren Jensdatter), genstridighed over for bestyreren og klager til såvel sognerådet som amtet.

Sammenlignet med de materielle levevilkår som beboerne havde kendt tidligere, var forholdene på fattiggårdene generelt bedre.²³ Når navnlig de yngre fattige alligevel ikke ønskede anbringelse på fattiggårdene, skal det formentlig ses i lyset af de strenge ordensreglementer. Ved indtrædelse på fattiggården mistede den fattige retten til selv at disponere over sit liv – umyndiggørelse! Beboerne blev nægtet besiddelse af private ejendele, havde ingen bevægelsesfrihed, blev nægtet enhver form for familieliv m.m.

Noter

1. V. Falbe-Hansen & W. Scharling: »Danmarks Statistik« bd. 5 (1881), s. 375–376. Hvor andet ikke er anført, kan der generelt henvises til Harald Jørgensen: »Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede.« (1940) eller Johnny Wøllekær: »Fynske fattiggårde ca. 1860–1910« (1989), upubliceret speciale fra Odense Universitet.
2. Dagbog for Haarby Fattiggaard, s. 4. Opbevares på Hårby lokalhistorisk arkiv.
3. Op. cit. s. 5. Vedr. opførelse se også Assens Amtsråd journalsag 2444. År 1868.
4. Op. cit. s. 11–12.
5. Registreringsprotokol for Haarby Fattiggaard. Opbevares på Hårby lokalhistorisk arkiv.
6. Dagbog for Haarby Fattiggaard, s. 1.
7. Registreringsprotokol for Haarby Fattiggaard, s. 1.
8. Johnny Wøllekær anf. arb. s. 59.
9. Registreringsprotokol for Haarby Fattiggaard.
10. Op. cit.
11. Dagbog for Haarby Fattiggaard, s. 20–21.
12. Op. cit., s. 21.
13. Op. cit.
14. Båg Herred Retsbetjentsarkiv. Politiprotokol 1885–88 indførelse den 5. okt. 1885.

15. Op. cit.
16. Op. cit., indførelse den 3. okt. 1885.
17. Op. cit., indførelser den 20., 26., 27. og 29. okt. 1885.
18. Båg Herred Retsbetjentsarkiv. Domsprotokol 1876–90, s. 159.
19. Dagbog for Haarby Fattiggaard, s. 148.
20. Op. cit. Se desuden Assens Amtraad journalsag 29/30 1885.
21. P. C. Garde: »Om de Fattiges Forsørgelse« (1864), s. 43.
22. Johnny Wøllekær anf. arb., s. 36.
23. Op. cit., s. 65–92.

Grydstrup

To hovedgårde for meget
– og en for lidt

Af *Erland Porsmose*

Grydstrup syner ikke af meget. En samling husmandssteder langs en grusvej i det svagt bølgende østfynske landskab. Ejerlavet er blot 700 meter langt og 500 meter bredt. En tredjedel af de omtrent 35–40 ha er dækket af en skov, der strækker sig øst-vest og deler ejerlavets agerjord i to lige store dele syd og nord herfor. Skoven er iøvrigt nok værd at se nærmere på. Der ligger et hyggeligt bindingsværkshus i skovens udkant, og gennem den frodige løvtræsbevoksning risler et helt lille system af bække. For den historisk interesserede er det nu især de højryggede agre i skovbunden, der tiltrækker sig opmærksomheden.

Agrene er ikke specielt flotte, altså høje og markante, men de lader sig dog tydeligt erkende, bedst i det tidlige forår, når vinteren har ryddet op i skovbundens vegetation og inden løvspringet for alvor sætter ind. Der er flere agersystemer, åse, at registrere,¹ og hermed ingen tvivl om, at det skovdækkede område tidligere – i dyrkningsfællesskabets tid – har været brugt til agerjord. Udskiftningskortet over området viser da også, at en del af den nuværende skov var agerjord for 200 år siden. Området hørte i århundreder under den tilgrænsende hovedgård Skovsbo (med aflæggerhovedgården Hannesborg), og den nuværende husmandsbebyggelse er først opstået i 1800-tallets første halvdel ved udparcellering af den tidligere

---

Erland Porsmose, f. 1953, dr.phil. Museumsinspektør ved Kerteminde Museum og ekstern lektor i bebyggelseshistorie ved Historisk Institut, Odense Universitet. Har siden 1981 fungeret som kulturhistorisk konsulent for fredningsmyndigheder ved en række registreringsprojekter. Forfatter til bøger og artikler om bebyggelseshistorie, landbrugs- og lokalhistorie. I 1987 publiceredes disputatsen »De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid«. Har desuden skrevet middelalderdelen i »Det Danske Landbrugs Historie« 1988.

Skovhuset i Grydstrup. Foto jan. 1991, EP.

hovedgårdsjord. Navnet Grydstrup synes jo ellers at være langt ældre, hidrørende fra den ældre middelalders torpanlægsfase.

Danmarks Stednavne² noterer da også om stednavnet Grydstrup i Rynkeby sogn, at det omtales fra 1865 og frem som navn på en bebyggelse af huse, men tillige, at Grydstrup optræder som marknavn i markbogen 1682 »Grystrop Marken, Gridtzstrop Lycke, Grystrup Krog, der rimeligvis er vidnesbyrd om en forsvunden bebyggelse«. Tolkningen af Grydstrup-marknavnene som vidnesbyrd om en forsvunden torpbebyggelse fra middelalder, bestyrkes af Flødstrup sogns bebyggelsesstruktur.³

Kirkebyen Flødstrup er som typisk for kystsogne placeret i det inderste hjørne af sognet. Trods -torpnavnet er der ingen tvivl om, at Flødstrup må opfattes som en adelby. I en afstand af omtrent 2 km (bortset fra Grydstrup) er anlagt en perlerække af torper: Kissendrup, Langtved, Mullerup, Hagedrup (nedlagt i 1722 og jorden lagt under nabohovedgården Skovsbo) og endelig Grydstrup, der i hvert fald var nedlagt i 1682 og sikkert længe før, eftersom Danmarks Stednavne ikke

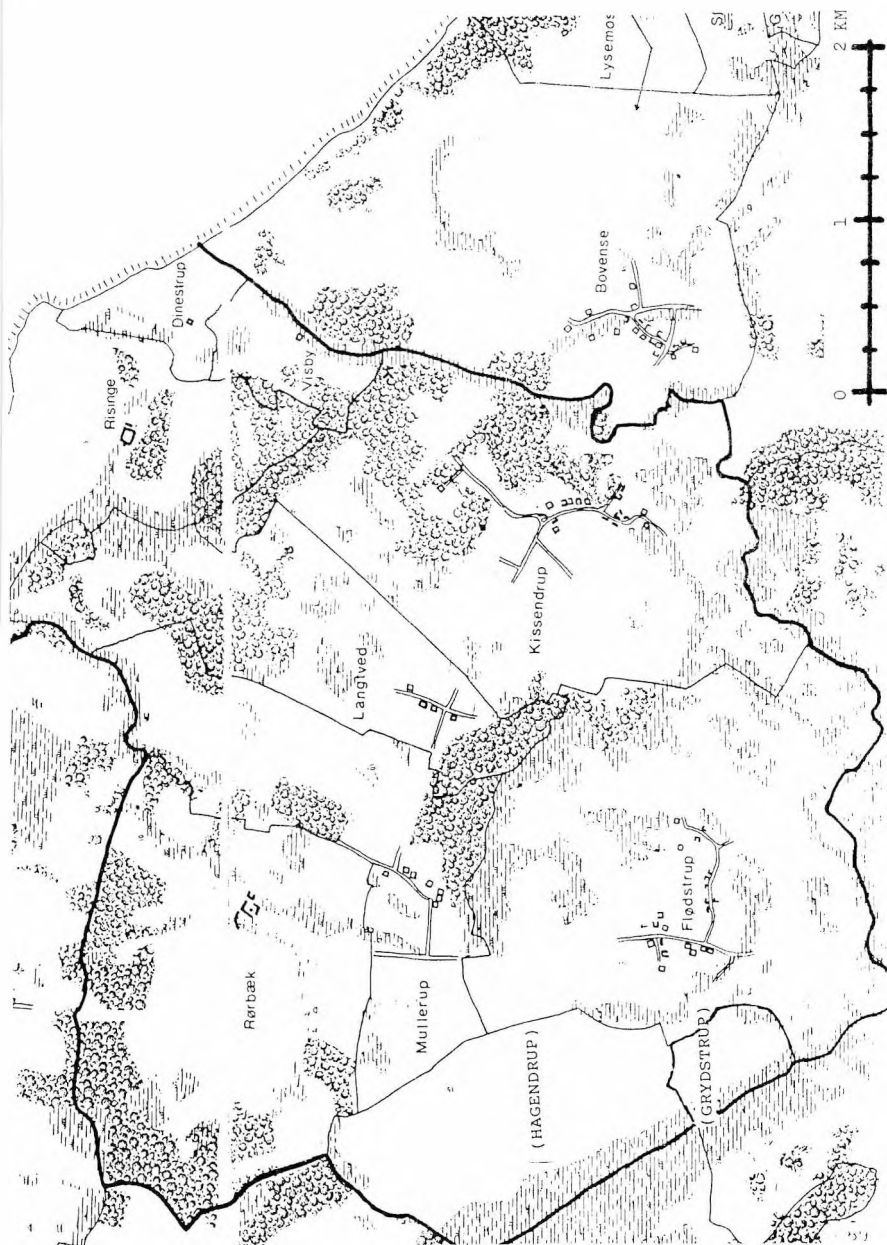
Grydstrup Huse. Husmandsudstykning fra Skovsbo hovedgård. Foto jan. 1991, EP.

meddeler belæg for bebyggelsens eksistens i 1500–1600-tallet. På grundlag heraf har jeg tidligere medtaget⁴ Grydstrup som et eksempel på en landsby (de fleste fynske torper er små) landsbyer, en række dog enestegårde) nedlagt i senmiddelalderen. Øjensynlig var området senere inddraget under Skovsbo hovedgårdsmarker, hvilket forklarer det ejendommelige skift i sognetilhørsforhold.

Grydstrup har utvivlsomt oprindeligt hørt til Flødstrup sogn, men da jorden blev inddraget under hovedgården Skovsbo i nabosognet Rynkeby skiftede områdets sognetilhørsforhold samtidig. Som hovedgårdsmark var jorden ikke længere tiendepligtig, og var området tillige ubeboet havde Flødstrup kirke og præst ingen økonomiske interesser i at fastholde områdets status. Grydstrup marken fulgte Skovsbo i Rynkeby sogn som en enklave i Flødstrup sogn.

Ejendommeligt nok findes der på Fyn endnu en nedlagt eller forsvunden bebyggelse ved navn Grydstrup eller Grystrup.⁵ Tilmed stedfæstes denne bebyggelse til Hellerup sogn blot 15 km syd for Grydstrup i Flødstrup sogn. Såvel Hellerup som

Landskabsforhold o. 1800, Flødstrup sogn, Vindinge herred. Såvel Hagendrup som Grydstrup var da nedlagt som bebyggelser og jorden lagt under nabohovedgården Skovsbo i Rynkeby sogn. Grydstrup-marken udgjorde en enklave af Rynkeby sogn i Flødstrup sogn. Kortet er fremstillet på grundlag af Orig. I. kort. Tegnet i Fyns Amts Fredningsafdeling 1983.

Flødstrup sogne er endog beliggende i samme herred, nemlig Vindinge herred. Grystrupgård i Hellerup sogn omtales ifølge Danmarks Stednavne i to kilder fra første halvdel af 1500-tallet, inden den forsvinder. To nedlagte bebyggelser med samme karakteristiske navn inden for samme herred kan nok give anledning til en vis skepsis, og denne skepsis bestyrkedes i forbindelse med min undersøgelse af bebyggelsesudviklingen 1500–1800 i Hellerup, Herrested og Ellested sogne.⁶ Der er nemlig ikke i Hellerup sogn noget spor af en bebyggelse ved navn Grystrupgård, som endda skal have eksisteret endnu i midten af 1500-tallet.

I Danmarks Stednavne (Nr. 13, p. 208) argumenteres på følgende vis for placeringen af Grystrupgård i Hellerup sogn: »Dokumentet fra 1512 er udstedt af sognepresten i Søllinge og Hellerup, som skal have landgilde af gården, som slægten Bild, ejere af (hovedgården) Hellerup, har rådighed over. Dette taler for, at gården har ligget i Hellerup S. I samme retning peger navnets placering mellem Hellerup og Ellinge i jb. før 1540«. De to omtalte kilder er de eneste, der anføres i Danmarks Stednavne.

Dokumentet fra 1512⁷ er udstedt af Jens Mikkelsen sognepræst til Søllinge og Hellerup sogne. Præsten bekræfter: »at det Vikarie, Messer og Gudstjeneste, som holdes om Ugen i Heldrop Kirke, er funderede af Nelss Bildss foreldherne«. Som betaling herfor modtager præsten landgilden af Grystrupgård (9 ørtug byg, 1 fed galt, høns, gås). Herlighed og forsvar af samme gård med tilhørende gæsteri og ret til at indsætte og afsætte fæstere var dog blevet hos Bildfamilien, således at Hans Bild og Niels Bild havde delt herligheden imellem sig (et år til den ene, det næste år til den anden og så fremdeles). »Efter Hans Bildss Død har jeg hørt, at Nelss Bild har været Forsvar for Grystrop gard og altid hjulpet, at Landgildet af Gridstropgard skulle komme til Søllinge Præstegaard for forskrevne Tjeneste.«

Niels Bild (død 1540) var nok efterkommer af Bildfamilien til Hellerup, men i 1512 var han i fuld gang med at samle familiens arveparter til nabogården Ravnholt i Herrested sogn,⁸ hvortil han nævnes fra 1504. I 1509 erhvervede han yderligere en fjerdepart i Ravnholt, der ialt var takseret for 9 ørte korn, 1 skp smør, 1 lybsk mark, 1 lam, 2 gæs, 4 høns, og i 1513 var Niels Bild nået så langt, at han fik en lovhævd på

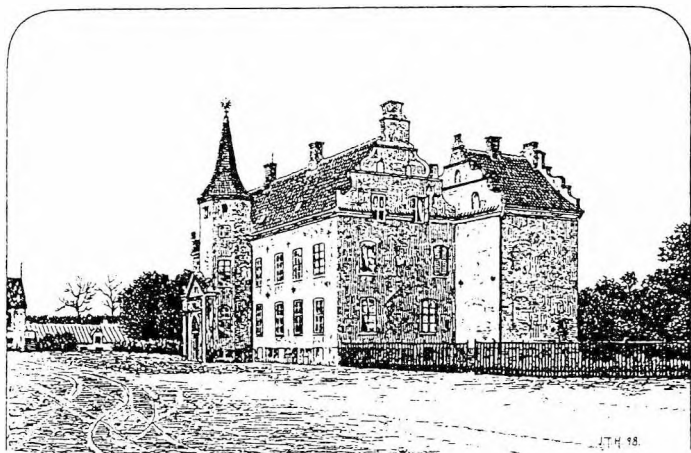
Ravnholt som nu ingen anden havde lod eller del i.⁹ Præstens erklæring om Grystrupgård skal formentlig ses i denne sammenhæng, som en »lovhævd« på denne del af Niels Bilds forholdsvise beskudne besiddelser. Ravnholt og Grystrupgård er typiske repræsentanter for senmiddelalderens små væbnergårde. Begge har de en kornskyld på 9 ørte (eller 3 øre) korn med en tilhørende herlighedsydelse (smør/galt), således at deres størrelse omregnet i hartkorn er på (hver) 17 tdr, svarende til to normalstore bondegårde på denne tid.

Om Grystrupgård muligvis havde en fortid som væbnergård, så mangler fortsat en sikker lokalisering af gården. Danmarks Stednavne bygger her især på Grystrupgårds placering mellem Hellerup og Ellinge i »jordebog før 1540«. ¹⁰ Kilden er en fortegnelse over præstetjenere og altergods i Nyborg len (o. 1537). Her nævnes ganske rigtig Jens Rask i Grystrup med gårdens sædvanlige afgift (9 ørte byg, 1 bolgalt, 2 gæs, 4 høns) som hørende til Hellerup præstegård. Umiddelbart efter nævnes Ellinge præsten. Kilden bekræfter således blot Grystrupgårds tilhørsforhold til Hellerup præsten, men bringer os ikke videre med hensyn til placeringen af gården.

De talrige jordebøger og lister over kirkeligt gods fra reformationstiden skulle give overblik over den katolske kirkes besiddelser, der nu ved reformationen tilfaldt kronen. Dog fik adelen i Christians III's håndfæstning af 30. oktober 1536¹¹ ret til at geninddrage vikariegods: »naar the personer ere døde och affgangne, som nogle vicariiæ vdi forlening haffue, tha maa hwer riddermandsmand och aadell her vdi riigeddt komme tiill thet gods jgienn, som the mett nøgachtige breffue och szegle bewiisze kunde, att the ere rett arffwinge ther till.«

Her kom 1512-brevet givetvis Bild-familien tilpas. Når der ikke længere skulle holdes (katolske) messer i Hellerup kirke, var det vel rimeligt nok, at Grystrupgård kom tilbage til Bild-familien. I en indberetning fra 1554¹² noterer Hans Lauridsen, sognepræst til Søllinge og Hellerup sogne, da også, at han af et vikarie havde en indtægt på 9½ ørte byg og en galt sin tid ud, men herefter skulle det gå fra kaldet til skade for efterfølgerne.

Af Ravnholts godsarkiv fremgår, at Grystrupgård vendte tilbage til godset, hvorfra Niels Bilds søn Evert Bild d. 22. april 1566 mageskiftede Grystrupgård bort til fordel for 2 gårde og 2 bol i landsbyen Atterup, der var umiddelbar nabo til Ravnholt.

Skovsbo hovedgård 1898. Efter Trap: Danmark 3. udg.

De 4 brug havde en samlet kornskyld på 9 ørte byg, foruden smør og herlighedsydelser. Skønt landsbyen Atterup lå meget belejligt umiddelbart op til Ravnholts jord, så hørte landsbyen dog til nabosognet Ellested, men i 1580¹³ fik Ravnholt kongens tilladelse til, at bønderne i Atterup måtte regnes som skattefri ugedagsmænd til Ravnholt, skønt dette privilegium ellers var forbeholdt indensogns bøndergods. O. 1625 blev Atterup nedlagt og størstedelen af jorden inddraget under Ravnholt hovedgård.

Det var således et meget fordelagtigt mageskifte for Ravnholt, og endog fik man 4 (tildels små) gårde for én ganske vist stor gård. Iberegnet de små herlighedsydelser var det samlede hartkorn endda højere for de 4 Atterupgårde end for Grystrupgården. Forklaringen ligger øjensynlig i, at Grystrup lå lige så belejligt for den nye ejer, som Atterupgården for Ravnholt. På Grystrup sad nu Hans Rask (vel en søn af Jens), der udover landgilden på 9 ørte byg, 1 bolgalt, 2 gæs, 4 høns tillige havde fået pålagt at opfede en staldokse for herremanden samt levere en ørte havre i gæsteriafgift. Hans nye husbond var Erik Hardenberg, der skrev sig til Matstrup i Jylland, men tillige ejede hovedgårdene Fårevejle på Langeland samt Vedtofte-

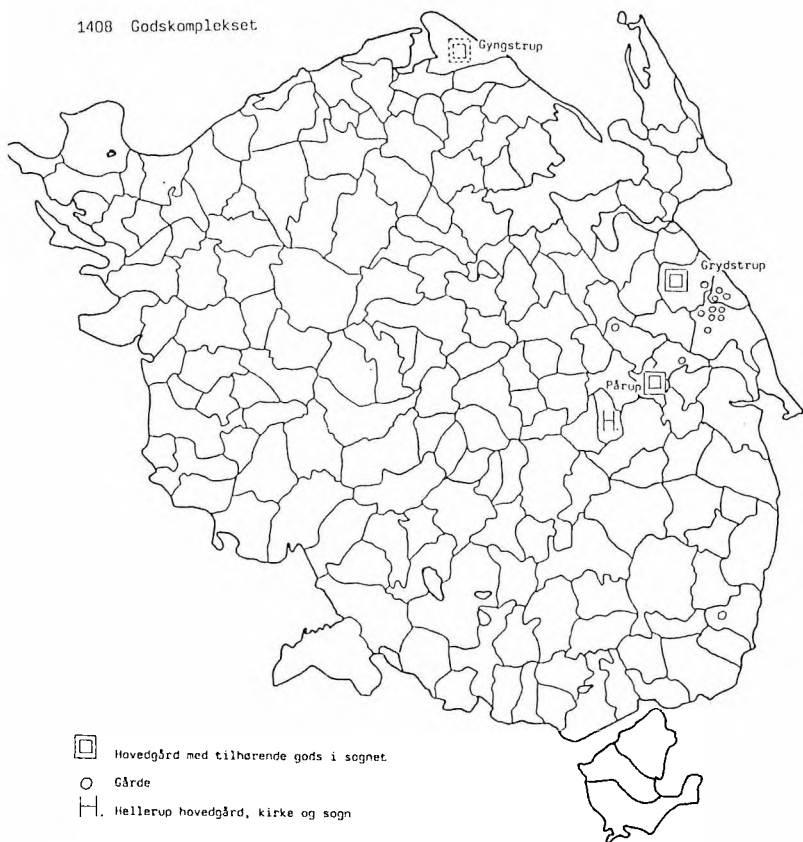
gård, Brolykke og Skovsbo¹⁴ på Fyn. Netop Skovsbo havde Erik Hardenberg store planer med. Han lod hovedgården flytte og opførte den nuværende hovedbygning i 1572–79. Skovsbo blev hans foretrukne opholdssted.

Opkøbet af Grydstrupgård skal ses i denne forbindelse. I 1571 erhvervede Erik Hardenberg en eng i Grydstrup ved et mageskifte med bønderne i de to nabobyer Hagedrup og Flødstrup.¹⁵ Snart efter er Grydstrupgård givetvis blevet nedlagt, og jorden inddraget under det nye Skovsbo, hvorved Skovsbos enklave i Flødstrup sogn opstod. I hvert fald optræder Grydstrup ikke i Skovsbos jordebog fra 1583. Samtidig forøgedes fæstegodset til Skovsbo, således at det øgede hoveri kunne fordeles på flere hænder. Alene ved to godshandler med kronen i 1577 og 1584 erhvervede Erik Hardenberg 26 gårde til Skovsbo.

Grydstrup i Rynkeby/Flødstrup sogn er således ikke en i senmiddelalderen nedlagt torp-landsby, men en stor gård, Grydstrupgård, nedlagt o. 1570–80, for at skaffe mere jord til Skovsbo, der var under opbygning som storgods. Grydstrupgård fungerede, som vi skal se, i 1400-tallet som hovedgård. Har vi således afskaffet en nedlagt landsby (med relation til den senmiddelalderlige krise), har vi til gengæld vundet viden om en væbnergård Grydstrupgård med en rimelig veldokumenteret historie i 1400–1500-tallet.¹⁶ Denne historie hører til gengæld hjemme i Rynkeby sogn og ikke i Hellerup sogn som foreslået af Danmarks Stednavne. Givetvis har der aldrig eksisteret en Grydstrupgård i Hellerup sogn. Faktisk synes Grydstrupgård i 1408 at have været centrum i et lille velarronderet gods, hvis eksistens naturligvis længe har været kendt, men atter er der sket en fejllokalisering, således at hovedgården er blevet placeret i Gyngstrup i Skam herred.

Gyngstrup er placeret ved den nordfynske kyst ved en nu inddæmmed arm af Næraa Strand. Sognet hed i middelalderen og helt frem til 1700-tallet Hundstrup, men skiftede så navn til Krogsbølle sogn.¹⁷ Bortset fra det omtalte belæg fra 1408 omtales Gyngstrup første gang i 1451 og da i navneformen Gynstorp.¹⁸ Ifølge skattemandtallet fra 1511¹⁹ var der da i »Gynstrop« 8 bønder, hvoraf de 4 åbenbart var selvejere.²⁰ Eggert Frille samlede allerede gods i byen i 1451 og ved skiftet efter hans datter i 1504 fordeltes 2 gårde i Gyngstrup.²¹

Der findes således ingen antydning af en hovedgård i Gyng-

Niels Jensen Bilds gods 1408.

strup i senmiddelalder, bortset fra det nævnte belæg af 25. juli 1408, hvori omtales en lovhævd på to mindre godskomplekser:²² »Gyindstrup i Slostrup s. og alt andet Gods, som ligger til forn. Gyindstrup i samme sogn, en Gaard i Laangsvadtz gartte (Jenns Skøtte), en Gaard i Keszenndrup (Jenns Poulzen), 3 i Bonase, 1 i Askou i Affuendzleff S., 4 i Skalkendrop (Oluff Buk og Jensz Nielszønn), 1 Gaard i Affuensleff (Nielsz Langebalck),

alt det Gods, som ligger til Paderup i Ellingh S., og 1 Gaard i Sodorp, 1 i Aarde (Mekell Smed), 1 i Veilby«.

Pårupgård i Ellinge sogn omtales adskillige gange som hovedgård i 1400–1500-tallet,²³ men o. 1600 blev den degraderet til fæstegård. En fæstegård, der dog endnu i 1664 skilte sig klart ud med et hartkort på 31 tdr.²⁴ Derimod er det andet omtalte gods kompleks »Gyindstrup« i Slostrup sogn straks sværere at placere, især fordi der ikke findes noget Slostrup sogn på Fyn. John Kousgård Sørensen anfører da også under omtalen af Laangsvadtz gartte = Lavindsgårde (Rønninge sogn):²⁵ »Da afskriften af 1408-dokumentet i Anne Krabbes kopibog indeholder flere fejlagtige stednavneformer (Slostrup: Hundstrup, Bonase: Bovense, Aarde: Oure), bør 1482-dokumentets former lægges til grund for tolkningen« (af Lavindsgårdes navn).

Tolkningen af »Slostrup« som en fejlskrivning for Hundstrup, hviler øjensynlig udelukkende på identificeringen af »Gyindstrup« med Gyngstrup i Hundstrup sogn, Skam herred.

Den geografiske fordeling af 1408-godset peger imidlertid afgørende på, at »Gyindstrup« er en fejlskrivning for Grydstrup i Flødstrup sogn, eftersom hele komplekset ligger klart koncentreret i det østfynske område, medens der iøvrigt overhovedet ikke omtales gods på Nordfyn. Tilmed er det væsentligt lettere at forklare Slostrup som en fejlskrivning ikke for Hundstrup, men for Flostrup, som Flødstrup benævnes adskillige gange fra 1348 til 1449.²⁶

Er det således navnemæssigt mere tilfredsstillende at identificere Gyindstrup i Slostrup sogn med Grydstrup i Flødstrup sogn, så støttes denne tolkning afgørende af gods kompleksets geografiske fordeling i 1408. Tilmed er det muligt at drage en lige linie besiddelsesmæssigt fra 1408 dokumentet til Grydstrupgård i 1500-tallet. Det var nemlig ridderen Niels Jensen Bild til Hellerup, der efter 4 kongelige dombreve blev indført i Grydstrupgodset i 1408. Ganske vist førte Niels Jensen Ulfeldt-slægtens våben, men hans eneste datter Tale Ulfeldt blev gift med Peder Ottesen Bild. Parret boede på Hellerupgård, og den førømtalte Niels Bild, der havde Grydstrupgård i forsvar i 1512, var deres sønnesøn.²⁷ Når det i 1512 hedder, at Grydstrupgård er funderet som vikariegods til Hellerup præsten, af Niels Bilds forfædre – men åbenbart ikke i mands minde – må

Højryggede agre i Grydstrup skov. Træernes skygger understreger skovbundens bølgende forløb. Foto jan. 1991. EP.

vi vel forestille os, at det kan være sket i Tale Ulfeldt og Peder Ottesen Bilds tid på Hellerup.

Det kan altså konkluderes, at der ikke findes nogen belæg for en hovedgård i Gyngstrup i 1408 eller for den sags skyld nogensinde, ligesom Grydstrupgård i Hellerup sogn ej heller har eksisteret. Til gengæld for tabet af disse to gårde har vi så vundet et nyt – endog forholdsvis veldokumenteret – senmiddelalderligt væbnergods, der kan følges fra 1408 til nedlæggelsen o. 1570 under nabohovedgården Skovsbo. Væbnergården var da forlængst blevet til en stor fæstegård, lagt som vikariegods til Hellerup-præsten, men efter reformationen vundet tilbage af giverslægten. En spændende historie der udmærket illustrerer mange af 1400–1500-tallets karakteristiske udviklingstræk.

I betragtning af at nogle mærknavne fra 1682 var det eneste, der umiddelbart var tilbage af Grydstrupgård, har vor lille detektivhistorie naturligvis en lokalhistorisk relevans: to hovedgårde for meget – og en for lidt. Mere generelt kan ek-

semplet bruges til at understrege, at det middelalderlige kilde-materiale, hvor beskedent det end er af omfang, langt fra er sorteret på plads i en bebyggelseshistorisk sammenhæng.

Problemet er naturligvis, at den altdominerende sorterings-faktor er stednavnet. Danmarks Stednavne udgør her den uundværlige nøgle til identifikation af stednavne. Da stednavnene jo imidlertid ændrer sig over tid, da stavemåderne varierer på samme tid og fejlskrivninger forekommer, kan det være vanskeligt at nå til en entydig stedfæstelse af navnet. Yderligere er der jo ofte flere lokaliteter, der bærer samme navn, selv inden for et forholdsvis begrænset område. F.eks. er det vanskeligt at se, hvorfor 1408-dokumentets Aarde nødvendigvis må være Oure (i Oure sogn). Gården nævnes i 1408 mellem Såderup og Vejlby, hvad ikke giver megen hjælp. Måske har Danmarks Stednavne valgt at satse på Oure som en stor østfynsk kirkeby, men afstanden fra Pårupgård til landsbyen Ore i Sdr. Nærrå sogn er dog langt kortere. Udover disse to ligger der på Fyn yderligere en række bebyggelser med dette navn: Ore, Ore sogn, Vends herred; Orelund, Sandager sogn, Båg herred; Oure, Ulbølle sogn, Sallinge herred. Der kan argumenteres mod alle disse muligheder ud fra beliggenhed, besiddelsesforhold og navneformer, men alligevel viser eksemplet tydeligt de problemer, der kan rejse sig ved lokaliseringen af et stednavn. Tilmed må der jo tages højde for, at antallet af nedlagte bebyggelser er meget stort. Et stednavn, der vedrører en sådan tidlig nedlagt bebyggelse, vil have gode muligheder for at blive fejllokaliseret til en (eksisterende) bebyggelse med lignende navn.

Også i samtiden har der naturligvis været mulighed for fejlidentifikation. Af samme grund anføres ofte i hvilket sogn og/eller hvilket herred den pågældende bebyggelse ligger, hvorved fejlmulighederne naturligvis indskrænkes drastisk. Alligevel viser Grydstrup-eksemplet os klart, hvilke muligheder for lokaliseringfejl, der reelt eksisterer.

Ejendomshistorie, bebyggelsesstruktur, ejerlavnsformer, geografiske forhold er, som demonstreret, væsentlige kontrolmuligheder i lokaliseringsarbejdet, men det er indlysende at en sådan kontrol forudsætter en dybtgående bebyggelseshistorisk gennemgang af området. En sådan kontrol kan derfor kun udføres ved undersøgelser af enkeltlokaliteter.

Med Danmarks Stednavne har stednavneforskere givet

historikerne et uundværligt redskab til bebyggelseshistoriske analyser på et regionalt niveau, omvendt vil det formentlig ofte vise sig muligt for bebyggelseshistorien at korrigere lokaliseringsfejl for navnebelæg ved detailanalyser af enkeltlokaliteter.²⁸

Arkæologisk set mangler stadig en præcis lokalisering af hovedgården Grydstrup i ejerlavet, ligesom det ved lejlighed bør undersøges, om de højryggede agre i Grydstrup skov stammer tilbage fra Grydstrupgårds marker.

Noter

1. KTM j. nr. 72.
2. Nr. 14. Odense Amts Bebyggelsesnavne. Ved J. Kousgård Sørensen. Kbh. 1969. s. 134. Navnet foreslås tolket som afledt af gl. »gryt«: sten, stenet grund, kombineret med torp endelsen.
3. E. Porsmose: De Fynske Landsbyers Historie. 1987, s. 69.
4. E. Porsmose: Den Regulerede Landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel. I-II. 1981, s. 382.
5. Danmarks Stednavne. Nr. 13. Svendborg Amts Bebyggelsesnavne. Kbh. 1958. Ved J. Kousgård Sørensen, s. 208.
6. E. Porsmose: Gårdbrugerforhold og -økonomi 1500–1800. Gårdens udvikling fra jernalder til nyere tid. Odense 1983, s. 196–207.
E. Porsmose: Herresteds agersystemer 1500–1800. Dansk Landbrug i Oldtid og Middelalder, Odense 1984, s. 61–73.
7. Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis 2. rk., nr. 12 151, 27 marts 1512.
8. Th. Thaulow: Stamhuset Ravnholt-Nislevgaard-Hellerup's Godshistorie. Kbh. 1957, s. 22 ff.
9. Dokumenterne findes i Ravnholt godsarkiv. Afskrift ved A. Crone. Literaria. LAO. (Landsarkivet i Odense).
10. Ifølge forkortelseslisten i Danmarks Stednavne Nr. 13 menes hermed »Jordebog over Nyborg Len. Uden år. RA Lensregnskaber og jordebøger fra Falster og Fyn. 51.« I dette tilfælde må imidlertid tænkes på RA. Reg. 108A. Pk. 49, stk. 4: Fortegnelse over kirke-tjenere og præstetjenere i Nyborg Len. O. 1537.
11. Samling af Danske Kongers Haandfæstninger. Kbh. 1856–1858 (1974) s. 82 ff.
12. Register på præsternes underholdning i Nyborg Len 1554. Fra Fyns Fortid. I. 1916, s. 129.
13. Ravnholt Godsarkiv 30. marts 1580.
14. Som et led i undervisningen i bebyggelseshistorie ved Historisk

- Institut, Odense Universitet, efteråret 1982 arbejdede et hold studenter under ledelse af undertegnede med Skovsbo gods som case study. Se herom Åse Munkholm Andersen og Jacob Christensen: Skovsbo gods og Rynkeby Sogn. Cartha. Årsskrift for Kerteminde Museum 1982. 1983, s. 30–44.
15. Erik Hardenbergs jordebog, 1583 s. 29. Udgivet af H.H. Fussing i Odense Katedralskoles Årbog. 1928.
  16. Jvf. E. Porsmose: De fynske Landsbyers Historie. 1987, s. 86, 125.
  17. Trap: Danmark. Bd. V.1. Odense Amt. Kbh. 1956, s. 337 ff.
  18. Danmarks Stednavne. Nr. 14. 1969, s. 167.
  19. Skattemandtal 1511. RA. Reg. 108A pk. 4 stk. 4 og 5.
  20. Næsbyhoved Lens regnskaber 1502–10. RA. Reg. 108A pk. 6.
  21. Repertorium 21/1 1451 og 23/6 1504.
  22. Repertorium 25/7 1408. Kun kendt i afskrift fra Anne Krabbes kopibog.
  23. Trap: Danmark. Bd. 13: Svendborg Amt, 1957, s. 889 f.
  24. RA. Rentekammeret. Amtstuematriklen 1664, nr. 1809 Nyborg Amt, Ellinge sogn.
  25. Danmarks Stednavne Nr. 14. 1969, s. 107.
  26. Danmarks Stednavne. Nr. 13. 1958, s. 180.
  27. Thaulow: Anf. a. 1957, s. 16 ff.
  28. Se endvidere E. Porsmose: Den Regulerede Landsby. 1981, s. 46 f, 242, 470, 495 f.

Jyske Heste til Europa En holstensk mellemhandler 1830–1840*

Af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt

Om den danske hestehandels historie

Underligt nok er *Den danske hestehandels historie* ikke skrevet, og det på trods af, at eksporten af danske, særlig jyske heste fra det sene 1700-tal og op gennem hele 1800-tallet var af største økonomiske betydning. Hestehandelen kunne – værdimæssigt – måle sig med tidens okseeksport, som forskningen har ofret ulige mere opmærksomhed. Danske remonter, de unge endnu ikke uddannede heste, udgjorde en hovedbestanddel i de fleste europæiske hære før 1870, men alligevel har dansk forskning ikke nærmet sig en historisk undersøgelse af økonomien bag hesteeksporten. Selv i den nyligt afsluttede landbrugshistorie får denne vigtige gren af landbrugets handel kun en sidebemærkning (1).

En behandling af hestehandelsens historie i Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten har sin helt særlige interesse ved at bidrage til forståelsen af bevægelser i en udvikling, der rækker helt op til vor egen tid. Den vil gøre det muligt at måle handelens voksende betydning i tiden mellem 1850 og 1914 – og dens reduktion frem til 1945/50.

Heller ikke de lande, der først og fremmest aftog hestene, har præsteret en udførlig fremstilling af hestehandelen i nyere

*Jeg takker dr. phil. Bjørn Poulsen for oversættelsen.

Dr. Klaus-J. Lorenzen-Schmidt M. A., f. 1948, arkivar ved Staatsarchiv Hamburg, formand for Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, sekretær for International Association for the Research on Peasant Diaries.

tid. Frankrig indførte alene mellem 1827 og 1856 næsten 61.000 heste (og udførte kun 15.000) og forøgede mellem 1789 og 1840 sin hestebestand fra 1.800.000 til 2.800.000 næsten alene ved import. Ikke desto mindre har det bibliografiske værk i 41 bind »Bibliographie annuelle de l'histoire de France« efter 1921 ikke en eneste fransk afhandling om handel med heste. På samme måde ser det ud for Italien, Belgien og Nederlandene.

Handelsmanden: Johann Ahsbahs

I det følgende skal det forsøges at udnytte en brevbog, der er ført af Johann Ahsbahs fra Grevenkop (Steinburg amt i Holsten), som kilde til en af de betydeligste hestehandlere i første halvdel af forrige århundrede. Undersøgelsen begrænser sig i det væsentlige til et enkelt årti af 1800-tallet, men forsøger at give et bredt bidrag til hestehandelens historie. Brevbogen er en del af et kildekompleks på tre regnskabsbøger fra tidsrummet 1828 til 1848, der tilhørte bonden og handelsmanden Ahsbahs. Specielt brevbogen, der er under udgivelse, giver et detaljeret indblik i hestehandelens funktion. Den belyser på enestående vis både indkøbene i Jylland og hertugdømmerne og salgene til Preussen, Sachsen, Böhmen, Østrig, Italien, Frankrig og Belgien. De to kontokurantbøger, som Ahsbahs førte ved siden af brevbogen for at holde styr på de løbende mellemværender, giver os viden om hans forretninger med kompagnoner, hans bankforbindelser og hans landbrugsdrift.

Det var antagelig faderen, der indførte Johann Ahsbahs (f. 1777, d. 1848 i Grevenkop) såvel som hans ældre brødre Jürgen (f. 1766), Hans (f. 1767) og Claus (f. 1770) i hestehandelens metoder. Den fædrene gård i Steinburg, som voksede fra brænderi og krohold til en egentlig gård ved erhvervelsen jord fra Steinburgs ladegård (2), var ikke stor nok til at sikre alle sønner tilstrækkelig udkomme. Derfor måtte Johann begynde i det små, da han blev selvstændig i 1812. I første række var han hestehandler, dernæst bonde og endelig krovært, for i hans hus logerede hestehandlere fra alle egne (2a). Selv i hans alderdom ændrede indstillingen til landbruget sig ikke væsentligt. Da erkendte han, at det udgjorde fundamentet for hans hestehandel, da han var dårligt stillet, hvis alle hestene

skulle græsse hos naboerne mod græsningspenge eller hvis han skulle købe græs og høl! Derfor forsøgte han også at udvide sit brug. I 1833 havde han 18 morgen (ca. 18 ha) jord, og i 1844 købte han yderligere godt 10 morgen til for 17.100 mark. Alligevel er hele hans erhvervsprofil i langt højere grad handelsmandens end landbrugerens.

På trods af den betydelige rigdom, som Ahsbahs erhvervede gennem hestehandelen, beklædte han ikke offentlige hverv i sin landsby. Til gengæld fik han andre æresbevisninger. Således blev han 22. oktober 1833 »Dannebrogsmand« for sine fortjenester i netop hestehandelen. Hæderstegnet var endnu kun tildelt ganske få landbrugere. Mellem 1820 og 1833 nød kun 6 gårdmænd i Holsten, 7 bønder i Slesvig og Holsten denne nåde.

Toppen af offentlig anerkendelse blev imidlertid Ahsbahs valg til Stænderforsamlingen i Holsten i 1835. Han blev deputeret for de mindre jordbesiddere (gårdmændene) i valgdistriktet Neuenbrook.

Hestehandel mellem 1800 og 1850

Naturligvis udgør den hestehandel, der udgik fra den holstenske Elbmarsk, kun en del af hertugdømmernes samlede hestehandel. Her var de holstenske handlere imidlertid så dominerede, at oversigtsværker fra første halvdel af 19. århundrede uden videre taler om »Holsteiner Pferde«, når der i virkeligheden menes heste fra kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig. Videresalget mod syd af de heste, der var drevet sammen i hele Jylland og på Fyn, skete nemlig næsten udelukkende ved holstenske handlende. Blandt disse var særlig ditmarskere, men også folk fra Elbmarsken afgørende. Det »Oldesche Grosse Compagnie« med sæde i Neuenbrook var simpelthen *det* førende foretagende inden for området mellem 1827 og 1840 – men også Johann Ahsbahs & Co. regnede sig til hestehandlernes top (3).

Hvilket omfang antog nu hestehandelen i første halvdel af det 19. århundrede? A. C. Gudme anfører 1833 i en oversigt. »I året 1797 er ifølge toldlisterne udført til udlandet:

Danske heste	5.947 styk
Slesvigske heste.	3.646 styk
Holstenske heste	6.386 styk
Summa.	15.979 styk

Føjer man hertil de heste, som af den ene eller anden grund udføres uden toldafgift, så kan man vel anslå den årlige udførsel til henved 16.000 heste. Man kan deraf antage, at denne handelsartikel årligt bringer mindst en million Rigsdaler til landet« (4). Også Gudme har tilegnet sig toldregnskaberne kategorier: Kun hvad er meldes ved danske toldsteder er »dansk«. Imidlertid må flertallet af de heste, der fortoldes som udførte ved de holstenske toldsteder, ligeledes stamme fra Danmark (5). I året 1829 meldes om 1.575 eksporterede danske heste, men om 7.952 fra hertugdømmerne. Tallet på heste, som solgtes fra hertugdømmerne til Danmark, beløb sig i samme år til kun 5 (6). 1832 havde disse tal yderligt forskudt sig; da blev der fra Danmark kun udført 1.220 heste, men fra Hertugdømmerne 11.054 (7).

Og i Hertugdømmerne dominerede så igen Holsten som mellemhandlerregion. Dette fremgår tydeligt af en almindelig »Übersicht der declarirten Exporten und Importen der Herzogthümer Schleswig und Holstein in den Jahren 1833–1838 incl.« (8) Ifølge denne oversigt androg eksporten:

	Fra begge hertugdømmerne	Heraf Holsten	%
1833	9.075	6.280	69
1834	8.411	5.439	65
1835	8.180	5.638	69
1836	7.879	5.140	65
1837	9.424	5.765	61
1838	10.863	6.863	63

En regionsvis sammenstilling af eksporten gør forholdene endnu tydeligere for det følgende tidsrum. Ifølge en sådan beløb eksporten sig til følgende antal (9):

	Fra kongeriget	Fra Slesvig	Fra Holsten	Eksportoverskud
1841	445	575	9.648	10.299
1842	549	278	8.366	8.932
1843	282	570	10.492	11.152
1844	330	706	12.768	13.479
1845	521	752	13.066	13.955
1846	392	390	11.386	11.914
1847	618	346	10.282	10.898

Disse sidste tal tydeliggør, hvad de eksporterede dyrs sidste opholdssted betød for toldstatistikken.

Tallene gør det imidlertid også muligt at erkende hestehandelens store økonomiske betydning. Dens andel i det danske monarkis samlede eksport i 1830'erne lader sig ganske vist kun dårligt eftervise, da der kun foreligger værdiangivelser for de vigtigste grupper af eksportvarer, men ikke for de enkelte varer. Tydeligt er det dog, at kvægavlsprodukterne fra 1835 tydeligt værdimæssigt overstiger agerbrugsprodukter. Tilsammen udgør de to grupper konstant over 90% af eksportens værdi. I gruppen kvægavlsprodukter fandt man en stærk konkurrence mellem heste og okser, mens køer og kalve såvel som »forædlingsprodukter« (smør, flæsk, kød, uld og knogler) stort set var ubetydelige. Opført blev:

	Heste	Okser	Køer	Kalve
1833	9.075	27.060	4.259	5.761
1834	8.411	27.782	2.212	5.984
1835	8.180	26.452	3.703	6.269
1836	7.879	29.349	3.570	6.997
1837	9.424	27.832	5.203	6.720
1838	10.863	30.970	6.377	6.789

Når man tænker på, at hestenes salgpris (gennemsnit af militær- og luksusheste) var to til tre gange så høj som fedeoksernes, så fremtræder eksportværdierne relationer. Vi må regne med, at hesteksporten fra det danske monarki i årene

1833–1838 udgjorde ca. 15 til 20% af den samlede eksport og følgelig næsten var lig okseeksportens værdi (16).

I og fra Elbmarsken fandt man allerede i 1700-tallet en blomstrende handel med heste. Kort før år 1800 må det første hestemarked i Neuenbrook være oprettet; det afholdtes 28. juli hvert år (11). I 1798 hørte det dog endnu ikke til de betydeligste markeder, for de lå angiveligt i Løgumkloster, Langenhorn, Slesvig, Kliplev, Itzehoe og Plön (12). Oprettelsen af et marked kan tages som tegn på en stigende handel på dette område. Markederne blev velbesøgt af handlende og tiltrak allerede kort efter Napoleonskrigene finansstærke militære og civile opkøbere. De europæiske stater var nødt til nyudruste deres kavalleri og artilleri efter de langvarige krigeriske hændelser og de høje tab af heste. Også den civile køre- og ridepark var stærkt decimeret gennem militære rekvisitioner. Efterspørgslen var altså stor.

De udbudte heste stammede ikke overvejende fra Elbmarsken, som det ellers atter og atter påstås af hesteelskere i deres historiske værker. Selv om importen af engelske avlshingste påbegyndtes efter 1820 af Jakob Olde (3) for at fremme den hjemlige avl, så blev de allerfleste af de heste, der solgtes i Sydvest-Holsten, importeret fra Jylland. For de heste, der ønskedes og som kunne sælges mod klingende mønt, kan slet ikke være opdrættet i Krempe- og Wilster-marsken. De rene hesteavlere i denne region er et produkt af en høj specialisering efter 1950; de fandtes over hovedet ikke i forrige århundrede.

Efterspørgslen

Hvem var nu de holstenske hestehandlers vigtigste aftagere? Først og fremmest kan to afsætningsretninger dokumenteres: den såkaldte »remonte«-handel, der nærmest fremtræder som massehandel, og handelen med luksusheste.

Militært behov (remonter)

Allerede den tidligste overleverede liste over hestehandlere i den holstenske Elbmarsk opstod i forbindelse med et militært behov for heste. Under kampene mellem »ancien regime«-

magterne og det revolutionære Frankrig undersøgte man fra dansk side i 1796, om fransk militær var blevet forsynet med heste fra Helstaten. Franskmændenes partner i det »fjendtlige« udland var den brandenburg-preussiske »entrepreneur« Itzig – åbenbart en jøde – som skulle have leveret omkring 10.000 heste.

Behovet for remonter, de unge heste, hænger tæt sammen med opbygningen af stærkere kavallerienheder ved de stående hære. Det skete ikke samtidigt hos alle hære, men udviklede sig efter det militære behov, der opstod som følge af krigserfaringer. Et godt eksempel byder opbygningen af det preussiske kavalleri efter dets nederlag i den første schlesiske krig (ved Mollwitz 1741). Den reorganisation, som Frederik II herefter satte igang, førte til kraftig udbygning af ryttertropperne fra 114 eskadroner i 1740 til 192 i året 1742. Under ledelse af general von Seydlitz og von Ziethen opnåede det preussiske kavalleri stor kampkraft og bidrog afgørende til sejrene i Den anden schlesiske Krig (Hohenfriedeberg 1745) og i Syvårskrigen (Rossbach 1757). I den følgende tid forstærkedes kavalleriet yderligere. 1786 talte det 233 eskadroner (14).

Kavalleriets vækst udgjorde kun én faktor i efterspørgslen efter heste. Også artilleriet behøvede hesteforspand i stort tal, for at kunne transportere feltskyts og forstillinger. Dertil kom, at officerer ved fodfolket skulle have rideheste. Kun få europæiske lande så sig i stand til at dække deres militære behov for heste ved egenproduktion. For at kunne det behøvede de generelt en overskudsproduktion, der rakte ud over behovet for landbrugsprodukter og forudsatte yderligere avl af specielle heste med hensyn til udholdenhed, bevægelighed, kraft, hurtighed for blot at nævne nogle karakteristika. Ligesom senmiddelalderens pansrede ridderes heste adskilte sig fra bondens træk- eller plovhest, så adskilte de forskellige militærenheders heste sig ved år 1830. En artilleri-trækhest skulle udvise andre bygningsmæssige egenskaber end en dragonhest, og denne igen andre end en lansenerhest (15).

Ikke alle militære krav kunne opfyldes ved hjemlig hestearter, og følgelig måtte man enten på langt sigt opbygge tilstrækkeligt med egne militære stutтерier, således som det var tilfældet i Østrig allerede i 1700-tallet (16) og Preussen i 1800-tallet, eller man måtte købe, hvad man manglede, i udlandet. Den sidste mulighed udgjorde den eneste vej til hurtig fra

bunden af at opbygge kavallerienheder. Det var den situation, man stod over for i kongeriget Belgien i 1830/1 efter landets opståen ved udskillelsen fra Nederlandene.

Regioner med overskud af kraftige heste kunne nu profitere af disse behov. Det gjaldt eksempelvis for Jylland, hvis heste først og fremmest var værdsatte på grund af deres »stærke kropsbygning« og »den dermed forbundne kraft og udholdenhed«, der gjorde dem velegnede som »træk, vogn- og kavalleri- heste« (17). Man kan derfor ikke undres over, at kongeriget Danmark ikke måtte købe en eneste remontehest (og således stod lige med Sverige, Rusland og England). Derimod var alle de tyske stater undtagen Mecklenburg, Hannover og Oldenburg, men særlig da Frankrig, Belgien, Holland, Spanien og de italienske stater henvist til opkøb af militærheste udefra. For-gæves forsøgte de med egen avl at afhjælpe denne mangel. Indkøbene til kavalleri og artilleri stillede betydelige krav til de militære budgetter. Stormagten Preussen brugte følgende beløb på indkøb af udenlandske remonter:

1815–1822 for 12.354 heste 1.047.975 reichstaler og
1823–1827 for 1.847 heste 144.764 reichstaler,

og det var uden, at transport og ekstraudgifter var beregnet (18).

Betragter man behovet for heste hos en række europæiske hæres afdelinger, bliver det tydeligt hvor højt alene det årlige behov har været. Eksempelvis havde *Preussen* 6 gardekavalleriregimenter og 32 linjekavalleriregimenter, hver med 4 eskadroner udrustet med 142 heste. Linjeregimenterne delte sig i 8 kyrasser, 4 dragon-, 12 husar- og 8 ulanregimenter. Desuden var der yderligere 9 artilleribrigader. Alene kavalleriet havde 21.584 heste. *Hessen-Kassel* underholdt 1 division »Garde-du-Corps«, som bestod af 2 eskadroner med 250 mand og 176 heste, hertil kom 2 dragonregimenter med hver 4 eskadroner med 493 mand og 351 heste, alt i alt 886 heste. – I *Hessen-Darmstadt* opviste 1 regiment »Garde-Chevaux-Legeres« 3 divisioner à 2 eskadroner; det summede sig til ialt 811 heste. – *Mecklenburg* besad kun 1 regiment »Chevauxlegères« med 4 eskadroner, altså ca. 400 heste – og landet kunne ligesom Hannover forsørge sig selv med heste. *Hannovers* hær udviste henholdsvis 1 regiment »Garde-du-Corps«, 1 garder-

kyrasserer og 1 gardarhusarer, og havde desuden 1 regiment (linje-) husarer og 4 regimenter (linje-)dragoner – ialt 2.618 heste. *Frankrig* besad 44 rytterregimenter, heraf 2 karabinerregimenter, 10 kyrasser, 12 dragon, 8 lansener, 18 »chasseur«- og 6 husarregimenter, hver omfattende ca. 400 heste. Hertil kom kongehusets regimenter: 2 grenaderregimenter til hest, 2 kyrasser, 1 dragon, 1 chasseur- og 1 lansenerregiment (20). – *Belgien* opbyggede sit kavalleri med 2 kyrasserregimenter og 1 regiment »guides« (a 4 eskadroner) og 2 regimenter af både »chasseurs« og lansenerer (a 7 eskadroner). – Kongeriget *Sardinien* var kun udrustet med dragoner, nemlig 3 brigader svarende til 2 regimenter à 6 eskadroner. Hver eskadron rummede 164 heste; alt i alt var der altså tale om 2.000 heste. Om dem sagdes det i 1840, at de alle kom fra Mecklenburg, Holsten og Hannover, og at man først langsomt var igang med at forsøge at bruge hjemlige heste. – *Spanien* underholdt 1 kyrasser-, 11 ulan- og 6 jæger-(chasseur) regimenter à 4eskadroner, samlet 10.584 heste.

Leverancer af 700 til 1000 remonter, som J. Asbahs og kompagnoner udførte dem til Preussen ved 1830'ernes begyndelse, udgjorde altså overhovedet ikke noget usædvanligt, omend det naturligvis var temmelig store sendinger. Mere normalt var 100 til 200 dyr.

Man forsøgte at imødegå de enorme udgifter til kavalleriheste, som køb i udlandet skabte, ved at skabe sig eget stutteri-væsen. Herigennem blev det muligt for Preussen fra 1831 (bortset fra en lille leverance i 1833) at undgå udenlandske remontekøb. Som det fremgår af en skrivelse fra J. Ahsbahs til det preussiske remonte-inspektorat betød dette et smerteligt tab for de holstenske hestehandlere. Tabet blev imidlertid udlignet ved andre forretninger.

Civilt behov

Ikke stor af omfang, men til gengæld af stor værdi, svarende til remonteleverancerne, var salget af heste til civilt brug – ja i årene efter 1830/35 begyndte denne handel at spille en stadig større rolle.

I denne forbindelse var det ikke handelen med ganske almindelige heste, som spillede en rolle. De blev i almindelighed ikke handlet over store afstande og nedstammede fra hjemlige

racer og typer. Det, der talte, var luksushestene. For i fornemme europæiske kredse udviklede der sig en veritabel hestemani efter napoleonskrigene. Adelige fra land og by kappedes sammen med storborgerskabet om at have de skønneste og ædleste dyr til repræsentationsformål. Mange rige af adelen og bourgeoisiet var villigetil at betale enorme summer for vognheste med ens farve, tegninger, og bygning, som passede smukt sammen, og for racerene, ædle rideheste. Specielt høje var kravene i Europas datidige centre, i residensbyerne Berlin, Petersborg, Moskva, Prag, Wien, Paris og Brussel – og selvfølgelig ikke mindst i London. Og producenterne indstillede sig på dette luksusbehov. De ændrede deres avlsmål og begyndte at krydse med engelske racehingste for at skabe sig en selvstændig avlsretning (23). Det er derfor ikke forbavsende, at opkøbene af luksusheste tog til hos de slesvig-holstenske vestkystsælgere i 1830'erne. Ashbahs beretter flere steder i sin korrespondance om engelske, hollandske, franske, belgiske og italienske købmænd, som ønskede de ædle dyr og som alligevel altid var henvist til de lokale eksperters formidlerrolle.

Handelens organisation

Hestehandelen i hertugdømmerne udspillede sig hovedsagelig på hestemarkederne. De heste, der var avlet i landet og indført fra Jylland, blev ført her hen af regionens handlende og sat til salg. Aftagerne valgte, hvad de syntes om. Aftagerne kunne være udenlandske opkøbere, der for det meste betjente sig af indfødte rådgivere, eller der kunne være tale om lokale opkøbere, som søgte at skaffe det antal egnede heste, som en udenlandsk bestiller ønskede. Også indkøbene i Jylland foregik hovedsagelig på markeder (24) – kun sjældent opsøgte holstenske handlende bønderne hjemme på deres gårde for at sikre sig særlige heste og undgå konkurrencen på markedet. Johann Ahsbahs hestehandlerkompagni brystede sig af særlig gode kontakter til avlerne og af at nå ud til ellers »ukendte områder«.

De store hestemarkeder, hvor der var præmieuddeling, er allerede nævnt. Tilføjes må dog ifølge Ahsbahs korrespondance Heide, Husum (25) og Wandsbek. Desuden må Hamburg, der var særlig vigtig for eksporten mod syd og sydøst,

nævnes (26). Hvor tætmasket nettet af hestemarkeder i her-
tugdømmerne og Hamburg var, viser de overleverede mar-
kedskalendere (27). I 1837 fandtes der alene her 143 større og
mindre markeder, som helt eller delvist tjente hestehandelen.

Et par oplysninger fra 1830 giver os et indtryk af omsæt-
ningen på markederne. Således blev der på Randers marked i
februar solgt 1000 heste til eksport, i marts igen 1000 og i juli
omkring 400. Priserne lå mellem 70 og 120 rigsbankdaler (28).
– På markedet i Vejle så man »et temmeligt antal Heste«;
priserne var her mellem 70 og 115 rigsbankdaler. – I Thisted
var der ikke særlig mange heste til salg, men priserne på de
største gik op til 170 rigsbankdaler. – I Skive var der gode
heste og »ogsaa Kjøbere nok, saavel fra Holsteen som fra
Sjælland«. Omkring 150 blev udført, idet det dog bemærkedes,
»at kort i Forveien vare over 200 Stkr. herfra Omegnen ud-
førte til Hestemarkedet i Husum den 24 Mai næstforhen«. –
Fra Horsens solgte man ca. 200 heste for 80 til 130 rigsbank-
daler stykket. – Om alle disse jyske markeder bemærkedes
det, »at i Almindelighed de bedste af de sælgende Heste findes
i Kobler, som tilhøre mindre Hestehandlere, der have bereist
Omegnene og gjort Indkjøb forud, og nu sælge snart med mere,
snart med mindre Fordeel, til de større Hestehandlere«.

Forretningernes omfang oversteg, særlig ved store remonte-
leverancer, i almindelighed en enkelt handlers kapacitet. Med
henblik på enkelte leverancer, men også for længere tid, dan-
nedes derfor sammenslutninger af handlende, »Handelscom-
pagnier«, der i samarbejde afviklede handelen: nogle af delta-
gerne kunne være aktive ved indkøbene og andre ved den
mere købmandsmæssige del af transaktionen, eller alle kunne
dele opkøbene mellem sig. Fortjenesten blev delt lige mellem
alle kompagnoner.

Johann Ahsbahs havde i det mindste siden 1830'erne »Com-
pagnie« med fire partnere: med sin broder Peter, med Thomas
Harms fra Bekenreihe, med Jakob Scharmer fra Horstmoor og
Joachim Olde fra Süderau. Ahsbahs skrev om dem: »Køb-
mændene her kan egentlig nu deles i to parter. Den ene af dem
danner jeg og mine kompagnoner; det er en søn af den gamle
Scharmer på Horstmühle, en søn af den gamle Joachim Olde
og Harms og min broder Peter Ahsbahs. Vi besørger og klarer
alt selv, og bror Claus opkøber så meget han kan og leverer det
til mig. Den anden part består af Vahlerts svigersøn, der også

er en søn af Joachim Olde. Der er ingen andre at vende sig til her i landet, når noget skal ydes.« (29) Konkurrencen var intens. Fra februar 1832 »har Herrerne Jacob Scharmer, Joachim Olde og Harms forbundet sig med Her Jacob Olde med adskillige mindre leverancer« (30) og de forsøgte nu at overføre de gamle forretningsforbindelser – til skade for Ashbahsbrødrene. »Af hvilken grund Her Scharmer har gjort dette, kan jeg ikke gætte, da vi overhovedet ikke har vekslet et ubehageligt ord eller nogensinde har haft ubehageligheder med hinanden efter en afsluttet handel« (31). Årsagen til skiftet skal man muligvis finde i Oldes og Scharmers nære familieskab til Jakob Olde (henholdsvis broder og svoger). Jakob Olde gjaldt for at være (32) – og var vel også (33) – den største hestehandler og -avler i Elbmarsken, så Johann Ahsbahs forhold til Olde og hans store »Compagnie« var langt fra uden spændinger. Trods alt lykkedes det dog Ashbahs at hævde sig godt ved siden af Olde i årene op til 1840, først og fremmest fordi han kunne støtte sig ganske til familiegruppen (broder Peter, sønner og nevøer, »svoger« Peter Clüver) og Thomas Harms snart igen søgte ind i hans forretningsfærer.

Det var dog ikke alle forretninger, som afvikledes i »compagniets« rammer. Ved siden af de fælles handler drev de enkelte deltagere stadig handel for egen regning.

Handelspartnerne, der solgte hestene, kom fra hele Jylland, særlig dog fra hertugdømmernes vestkystregion. I enkelte tilfælde blev der også købt heste fra andre egne – bl.a. fra Østholsten. Ved indkøbene i Jylland ser det ud til, at opkøb direkte fra bønder dominerede; på markederne i hertugdømmerne traf man snarere handlere eller handelsbønder. – Køberne kom bogstavelig talt fra alverdens lande, idet det dog er tydeligt, at den preussiske remonteinspektion fra 1830'ernes begyndelse vejede kraftigt til, for senere at afløses som dominerede af franskmænd, belgiere, italienere og bøhmere. Ride- og vognheste i enkeltkøb solgtes til mange steder. Hamburgere, mecklenburgere, hollændere, belgiere, franskmænd, italienere, men også handlende fra Brandenburg (Berlin !), Sachsen og Frankfurt, optrådte ved siden af en god del englændere og købte op på markederne i Neuenbrook, Hamburg og Wandsbek, hvis de ikke direkte trådte i forbindelse med de lokale handelsmænd.

For Ahsbahs handel var ud over remonteinspektør Beier og

hans berlinske stab en franskmand og en belgier af særlig betydning. Franskmanden var Lion Moyse fra Vaucouleurs, belgieren kom fra en forstad til Bruxelles ved navn Ixelles og hed Noël Cousin. Det var dem, han korresponderede allermost med, og dem har han antagelig også solgt de fleste heste til. Blandt de to var i hvert fald Moyse jøde – på linje med en stor del af de øvrige handlende, der ses at have være jøder eller kristnede jøder: Ezechiel fra Brandenburg, Henschel fra Dresden, Leib Peine, Leib Selnitz, de to Cerfs, Hesse ... de er alle jødiske navne. Og Ahsbahs sagde det engang selv, da han i anledning af et fransk remontekøb talte om »hele den franske jødehistorie«. Ahsbahs havde – som han f.eks. bemærker det i tilfældet Israel Philipp Réé – ingen tendens til antisemitisme: »Hamburgeren (Réé) er også et prægtigt menneske!« (34). At han som alle andre betegnede et bestemt kneb som et »jødefif«, er kun et udtryk for den gængse vurdering, at jøderne angav tonen i datidens handel med heste (og kvæg (35)).

De heste, som var købt på markederne, blev først drevet hjem af de lokale handlende og opstaldet eller jaget på græs indtil næste mulighed for salg. De fremmede købere sørgede derefter for snarlig afgang mod bestemmelsesstederne. Hestene sattes sammen i kobler og blev i dagsmarcher drevet bort af hestekarle, der var udstyret med tilstrækkelig penge til foder, overnatning, føde og told. Et kobbel omfattede i reglen 8 til 24 heste. En dagsmarch var gerne 50 til 60 km. For både de hjemlige og de udenlandske handelsmænd drejede det sig om at holde udgifterne nede for at hæve profitten. Hver dag, hvor der skulle betales foder, et hvert afbræk, kostede penge og mindskede fortjenesten, omend der ikke var nogen fast pris på luksusheste. Det var anderledes med remonterne. Her fastsatte den ansvarlige regering en maksimalpris, som ikke måtte overskrides. Med remonterne blev det altså i udpræget grad af betydning at trykke opkøbspriserne for at få en fornuftig fortjeneste og for hurtigst muligt at lade hestene mønstre hos de forskellige indkøbere (delvist medlemmer af remontekommissionerne (36)), så dyrene kunne bringes videre til de respektive remontedepoter (37).

Vi møder for det meste Ahsbahs som mellemhandler, som opkøber for en række større og mindre handelsfolk, der solgte hestene videre. Lejlighedsvis blev vor handelsmand dog aktiv også som leverandør til slutaftagere. Til hans kunder hører da

adelige og borgerlige godsejere, officerer og embedsmænd (38). Disse forretninger må dog nærmest anses for undtagelser; hovedparten af afsætningen gik til andre hestehandlere.

Nu og da kom det til klager – hestesygdomme eller skader kunne undgå selv den kyndigste handelsmands opmærksomhed, hvis han kun betragtede hestene i kort tid. Ahsbahs selv prøvede ikke at snyde. Det var hans moral for meget imod og sikkert også de langfristede perspektiver, som han drev sin handel efter (39). Ved reklamationer viste han sig storsindet, men afviste dog energisk klare forsøg på uretmæssig berigelse. Han gav ikke noget væk, og det måtte hans kunder, på trods af al hans »redelighed«, også vide.

Pengeforretninger

Indenfor Ahsbahs & Co's hestehandel indtog pengeforretninger en betydningsfuld plads.

Betalinger på markederne skete overvejende i rede penge. Ved kontantbetaling benyttede man indenfor Det tyske Forbunds område handelsmønter, som var ansat i preussiske sølv- (Taler, Konventionstaler) og guldmønter (Friedrichsd'or). I handelen med det europæiske udland var de franske guldmønter louisd'or og napoleond'or gængse. I hertugdømmerne samt i Hamburg og Lübeck regnede man i reichstaler (til 48 schilling kurant) eller bankomark; i kongeriget Danmark og Slesvig herskede de upopulære rigsbankdalere (til 30 schilling kurant). Nu var det imidlertid ikke alle de transaktioner, der forekom i forbindelse med hestehandelen, som klarede med rede penge. Hvis de handlende kendte hinanden gennem et langvarigt samarbejde, anså de hinanden for at være kreditværdige, og så blev forretningerne afviklet uden kontanter, gennem forskrivninger, anvisninger og vekslers. Vekslen udgjorde i denne forbindelse den handelsretslig mindst kompliserede form.

Både til transaktioner med og uden rede penge havde man behov for pengevekslere eller bankierer. Det naturlige centrum for de nordlige transaktioner dannede Hamburg, hvor pengemændene helst skulle have en konto i Hamburger Bank, som gjorde vekseloverførsler langt lettere. På denne måde blev pengetransaktioner enklere, for de hamburgske købmænd

kunne hurtigt få de nyeste oplysninger på børsen, hvor man to gange om ugen fastsatte vekselkurserne, samtidig med at de for det meste havde egne forbindelser med fjerntboende bankierer. Næsten alle de hamburgske bankierer var i øvrigt såkaldte »merchant bankers« (41), dvs. de drev på en gang købmandskab og bankvirksomhed. Samtidig forekom der dog specialiseringer, der nåede den rene vekselervirksomhed.

De beløb, som Ahsbahs holdt klar og stillede til rådighed for sine kompagnoner i deres jyske opkøb, organiseredes hovedsagelig af to hamburgske bankierer. Den ene var Israel Rée fra det dansk-tyske bankierfirma Rée, der arbejdede ud fra hovedkontoret i Århus med filialer i Ålborg, Randers, Altona, Hamburg og Frankfurt a. Main (42). Den anden var Jahncke & Sutor, senere kun Johann Philipp Nicolaus Jahncke (1830–38). Ved siden af benyttede man sig af købmænd i Haderslev (Andreas Christian Juhl) og Flensborg (Ebsen & Jacobsen), for der at kunne modtage overførsler fra de hamburgske bankierer. Denne form for overførsler uden brug af rede penge ser ud til at have betalt sig. Det er uklart, hvorfor I. P. Rée – der jo af Ahsbahs betegnes som »et prægtig menneske« – fra februar 1831 ikke mere spillede nogen rolle som kapitalformidler (han døde først 1835), og hvorfor Jahncke & Sutor tilsvarende tildeles en stadig væsentligere plads. Senere optoges ud fra familiære grunde forbindelser til firmaet Pruter & Wulff. De forblev dog uden større betydning.

I Hamburg fandt man store og betydelige bankhuse som Chr. Matth. Schröder & Co, Joh. Berenberg & Gossler, Hesse, Newman & Co, Haller, Söhle & Co, Salomon Heine, M. M. Warburg & Co, Conr. Hinr. Donner eller Lutteroth & Co. Ingen af disse havde Ahsbahs forbindelser med, skønt hans omsætnings omfang egentlig ikke dikterede ham at holde sig fra det, for de forretninger han havde med først nævnte to bankierer var meget betydelige. Alene med J. P. Jahncke havde han mellem 1829 og 1840 forretninger på 360.000 bankomark, og hos I. P. Rée løb det i januar 1830 op til 74.249 bankomark. Tager man for dette år omsætningen hos begge bankfimaer under et, kommer det for to købskampagner op på over 100.000 bankomark. I sammenligning med de store bankierer og deres årsomsætning bliver disse summer, der er enorme indenfor rammerne af Krempemarskens landbrug, dog sat i perspektiv. Johann Berenberg & Gosslers bankfor-

retninger balancerede i 1815 med 901.854 bankomark, 1830 med 477.273 og 1840 med 1.659.172 (43).

I den internationale omsætning forblev vekslen det gængse, for det meste i form af tratten, den trukne veksels. Samtidig benyttede de udenlandske partnere dog på deres side bankhuse som N. Cousin, der havde forbindelse til Nijpels i Amsterdam, og L. Moyse der betjente sig af det nordvestfranske firma Goudchaux frères. Firmaet les fils de Garçon-Jacob Goudchaux blev grundlagt i 1831, og i december 1833 blev der officielt oprettet kontrakt ved handelsretten i Paris mellem Michel Goudchaux i Strassburg/Strasbourg, Isaac Goudchaux i Nancy og Jules Goudchaux i Paris. Firmaets hovedsæde var vo. 9, rue Vendome i det jødiske kvarter i Paris. Det bestod i uforandret skikkelse fra 1842 til 1848, hvor det opløstes; Jules blev likvidator for alle forretninger i Nancy, Michel klarede denne opgave i Paris. Strukturelt er der klare ligheder med firmaet Rée i Jylland og Tyskland.

Vekselforretningerne strakte sig videre end den rene kredit, trukket på en enkelt person. Papirerne blev også handlet på Hamburgs børs. I almindelighed fik Ahsbahs ingen problemer med sine partners betalinger – isoleret var et tilfælde, hvor en veksels gik til Belgien til protest (44).

Da de enkelte forretninger blev afviklet i rede penge på hestemarkederne, havde man behov for store mængder kontanter. I Ahsbahs breve træffer man flere gange på problemet (45). Pengene måtte medbringes fra Hamburg i gunstigst mulige form, dvs. overvejende i form af schillinge og halve og mindre brøkdele af talere, eller de måtte stå klar hos en lokal købmand. Af og til forekom det ved disse transaktioner, at der manglede penge i poserne – et eksempel på det skildres således i brevbogen fra 1834 (46). At man af og til kunne tælle galt var klart (47), det skete selv for den nøjeregnende Ahsbahs.

Ud over de større og mindre pengeforretninger havde Ahsbahs overførsler via bankanvisninger, »conto-courant«, med slægtninge, venner og bekendte. Omfanget af disse transaktioner var sjældent særlig stort og kom normalt ikke over et par tusind kurantmark. Uafhængigt af disse kortfristede – og netop løbende – pengebevægelser arbejdede Johann Ahsbahs også med penge fra hypoteklån i sin gård og fra gældsbreve.

På denne baggrund kunne man måske tro, at Ahsbahs var en pengetrængende handelsmand og landbruger. Imidlertid

modsvarede den kraftige låntagning af en betydelig långivning. Af regnskabet kan man se, at udlånenes samlede omfang løb op på 6–10.000 mark. De betydeligste debitorer kom fra nabolaget (Steinburg, Grevenkop, Hohenfelde og Krempe) og fra familieskabet.

Johann Ahsbahs pengetransaktioner tjente i første række til at finansiere handelen, i anden række til at sikre og udvide jordbesiddelser, og kun i tredje række til at opnå renter af overskydende kapital. Udlånene skulle i det væsentlige kun sørge for at slægtinge, venner og bekendte med relativt små lånesummer kunne klare forbigående krisesituationer. Udlånene havde for det meste længere løbetider end kreditoptagelserne. Kredit var – først og fremmest efter den store agrar-krise i 1820'erne – igen til at få som følge af landbrugets stigende indtjening.

Landbrug

Johann Ahsbahs landbrug lader sig kun analysere brudstykkevis. Af de forskellige indførsler bliver det dog tydeligt, at den landbrugsmæssige aktivitet tager til i forhold til den rene hestehandel. Dette gælder særlig for 1840'erne, hvor Ahsbahs blev klar over, at stærkt stigende priser på agerbrugsprodukter, herunder hestefoder, gjorde det nødvendigt at indskrænke hestehandelen. I denne sammenhæng må også et sidste jordkøb i 1844 ses.

Og endnu et faktum må bemærkes: Lige så meget Ahsbahs engagerede sig i hestehandelen, lige så lidt gjorde han for avlen. Hvor Jacob Olde i stort tal udbød hingste til bedækning overalt i Holsten, holdt Ahsbahs (og iøvrigt også broderen Peter og »svogeren« Clüver) sig stort set tilbage på dette område. I stambogen nævnes han kun som ejer af tre bedækningshingste:

– Hingsten SALADIN, *1834, lysebrun uden aftegninger, af SEVERIN, opdrættet af Claus Thumann, Uhrendorf; 1838 Michael Thumann, 1841 Johann Ahsbahs; præmieret og brændemærket, 1836 Wilster 1. præmie, 1840 Itzehoe 1. præmie; opstaldet i Uhrendorf 1836–40, Hohenwestedt 1841 ff. – Hingsten HERKULES, *1838, mørkebrun med hvid krone bag, af YOUNG COLOSS, opdrættet af Johann Bartels, St.

Annen; 1840 Johann Ahsbahs; 1841 Itzehoe 1. præmie; opstaldet Hohenwestedt 1841–42 Hohebrücke 1843 Bunsöh 1844–45. – Hingsten HERODOT, *1839, blåskimmel, avlet i Ditmarsken; 1842 Johann Ahsbahs; opstaldet Hohenwestedt 1842.

Således kan Ahsbahs ikke høste de avlsmæssige laurbær, som har hævet Olde til et højere ry i hestens historieskrivning.

Sammenfatning

Johann Ahsbahs er en for sin tid usædvanlig person: Han begynder småt som gårdmand – skønt han kommer fra et større brug – og erhverver gennem sin økonomiske succes i første halvdel af 1800-tallet et betragteligt areal. Han driver et ganske konventionelt landbrug. Hvad der virkelig gør ham til noget særligt er en vidtrækkende hestehandel, som drives alene og sammen med slægtninge og fremmede kompagnoner. Hans kunder kommer fra områder, der aftager »holstenske heste«, dvs. hovedsagelig jyske heste. Han har forretningsforbindelser til handlere fra alverdens lande: Mecklenburg, Preussen, Sachsen, Hessen, Rusland, Bøhmen, Italien, Frankrig og Belgien. I denne forbindelse spiller remontehandelen med større styktal og senere handelen med luksusheste en dominerende rolle. Særlig intensive handelsforbindelser forbinder ham med Lion Møyse fra Vaucouleurs i Lothringen/Lorraine og Noël Cousin fra Ixelles uden for Brüssel. Af betydelige konkurrenter er der kun en, nemlig Jakob Olde i nabobyen Neuenbrook, der var kendt for sin vidtspændende avlspolitik. På linje med ham er Johann Ahsbahs og hans handelspartnere blandt tidens største holstenske hestehandlere.

Han har tætte kontakter til Hamburgs »merchant bankers«, som giver ham adgang til det europæiske pengemarked. Her betjener sig af den jødiske bankier Rée såvel som vekseleren Jahncke. Ved indkøb på de jyske og slesvig-holstenske markeder var kontantbetaling fremherskende; i den internationale omsætning spillede den trukne veksel, tratten, den

vigtigste rolle. Ahsbahs & Co's pengeomsætning var meget betydelig; den løb til tider op til en fjerdedel af omsætningen i et af de største bankhuse i Hamburg.

Den økonomiske succes skaffede ikke kun Johann Ahsbahs en position som en vigtig kommunal repræsentant i sin hjemby Grevenkop og i »Kremper-Marsch-Kommüne«. I 1835 valgtes han også til medlem af den holstenske stænderforsamling og tog livligt del i rådslagningerne her, omend han ikke hørte til de fremmeste debatører. Men trods alt blev han ved forbedringen af den nye toldlov for hertugdømmerne samtalepartner for de københavnske embedsmandsspidser, der arbejdede på forhånd at fjerne alle hindringer for toldreformen.

Ahsbahs var en boglig dannet mand, skønt han sikkert var autodidakt. De efterladte optegnelser (2 regnskabsbøger og 1 brevbog) giver oplysninger om hans økonomiske aktiviteter og kaster også lys over hans offentlige hverv og privatliv. Familien spiller en stor rolle – Ahsbahs var bestemt ikke kun en køligt beregnende hestehandler, men fremstår også som en omsorgsfuld familiefader og engageret medlem i en stor familie med mange svigerinder og svogre. Økonomisk succes uden overmod var hans mål – stadig frygtede han økonomiske katastrofer, som den konkurs, der i 1838 ramte broderen Claus. I sådanne tilfælde kunne han også inden for familiens rækker optræde temmelig barsk og rent ud sige nej til anmodninger om kredit. Og dog understøttede han broderen og hans familie efter konkursen – omend tænderskærende.

Johann Ahsbahs er ikke en typisk repræsentant for Krempermarskens landbrug i forrige århundrede; dertil indtog handelen før stor en plads i hans økonomi. Den typiske bonde i regionen drev ganske vist også handel, men var dog i første række landbruger. På denne tid (1800–1850) satte systemet med mæglere, som bragte korn, kvæg, heste og tjenestefolk til kunden, sig igennem; det mest markante eksempel finder man i kommissionærerne på Altonas kvæg- og Hamburgs hestemarked. Mæglersystemet bevirkede, at de fleste landbrugere vendte sig fra egentlige markedstransaktioner – og lagde således grunden for de slette erfaringer, som kom med den fornyede vending mod markedet i økonomiske krisetider (1920'erne). – Hvad angår økonomisk position, formue og repræsentation ligner Ahsbahs på den anden side sine rige naboer.

Fundet af hans optegnelser, der skal udgives i uddrag, er for så vidt kun et brudstykke til udforskningen af en mikroregional økonomisk og social historie. For den slesvig-holstenske landbrugs- og handelshistorie derimod giver dette kildemateriale et helt usædvanligt indblik i en sektor, hvis betydning hidtil er forblevet upåagtet – da analyser af private kilder endnu repræsenterer en undtagelse i landets økonomi- og socialhistoriske forskning. Og også i forhold til jysk og dansk landbrugshistorie i det hele taget kan det forelagte materiale forhåbentlig tilskynde til fornyet beskæftigelse med hestehandelens historie og måske ligefrem til en samlet fremstilling af emnet.

Noter

Tyske citater er normalt oversat til dansk.

1. Feks. C. Bjørn, 1810–1860, i: Det danske landbrugs historie, Bd 3: 1810–1910. Kbh. 1989, s. 1–192.
2. Jordan fra Steinburgs tidligere ladegård, der havde været forpagtet siden 1729.
- 2a. Ahsbahs hus brændte 1828 og nybyggedes i repræsentativ T-husform.
3. Jfr. Briefbuch Nr. 56: »Die Kaufleute theilen sich hier eigentlich jetzt ·1831· in zwey Partheien: Die eine bin ich mit meine Compagnons ... Die zweyte ist der Schwiegersohn von Vahlert ... Der hat nun mit vielen Compagnie, welche einkaufen und einzeln mit ihnen umstehen. So ist die Lage der Dinge. *An keinen andern kann sich hier im Lande gewendet werden, wenn etwas geleistet werden soll.*»
4. A. C. Gudme: Schleswig-Holstein. Bd. 1. Kiel 1833, s. 142. Dissetal, som Gudme har overtaget fra fra Niemanns Handbuch der Schleswig-Holsteinischen Landeskunde, står i modsætning til C. Bjørns vage ansættelser (note 1 anf arb. s. 47): »Det er beregnet at udførslen af heste over grænsen sydpå i 1820'erne beløb sig til ca. 3.000 heste årligt.« Også J. Iversen (Beyträge zur Kenntniss der schleswig-holsteinischen Landwirtschaft, Augustenburg 1819, s. 113) har fra velorienterede kilder overtaget høje eksporttal: 1795 11.000; 1797: 16.000).
5. Samme fejl begik G. Ahsbahs: Geschichte der Pferdeucht in den holsteinischen Marschen, i stambogen (Gestütbuch), II, s. XXXIX–L, her s. XLVII, da han skrev: »En optegnelse fra året

1834 bevidner, at blandt de 1200 til 1250 heste som bragtes til Hamburgs marked havde Krempe og Wilster marsk leveret flertallet af luksushestene. Dermed er det kun bekræftet af markegnene var bosted for de betydeligere handlende, men ikke at de egentlige avisejne lå her.

6. Staatsbürgerliches Magazin (herefter: StM). 1831, efter s. 692.
7. StM (1836), efter s. 91.
8. Neues Staatsbürgerliches Magazin, 10 (1841), efter s. 540.
9. C. v. Warnstedt: Das Wesen und die Bedeutung der lebendigen Feldbefriedigung. Lübeck 1864, s. 116 ff.
10. Den nye danske landbrugshistorie berører ikke den økonomiske betydning af denne tids eksport af heste og kreaturer (jfr. C. Bjørn, note 1). Oksehandelen har derimod i almindelighed i de sidste 100 år stået centralt i dansk landbrugshistorie, jvfr. bl.a.: J. Madsen: Studehandelens historie i Danmark. Kbh. 1908. Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16-århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport. Århus 1971. Poul Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300–1700. Særligt af Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark. Viby 1983. H. V. Gregersen: Studedrift og toldopkrævning i middelalderen langs den sønderjyske hærvej. Sønderjyske Årbøger, 1973, s. 5–13. J. Holdt: Et vestslesvigsk studehandelskompagni 1813–1814. Sønderjysk månedsskrift, 25, 1950, s. 165–173.
11. Desværre kan hverken af den kronologiske eller den systematiske samling af forordninger se det tidspunkt, hvor markedet bevilgedes. I 1796 eksisterede det endnu ikke: Verzeichnis der Märkte in den Herzogtümern für 1796. Oldenburgischer Kalender auf das Schalt-Jahr Christi 1796. Oldenburg 1795, s. 143 ff.
12. G. Ahsbahs: Die Pferdezücht in der Kremper Marsch nebst Stuten-Stammregister, statistischen Nachrichten und 12 Bildern von Pferden in der Kremper Marsch. Kiel 1886, s. 40.
13. Den første importerede engelske avlshingst var »Catrick« (født 1819, nummer 7 i stambogen), som fulgtes af skimlen »Wesley«, der også var født 1819 (nr. 9).
14. Jfr. artiklen Kavallerie i Wörterbuch zur deutschen Militärgeschichte, bd. 1, Berlin 1985, s. 366–373.
15. De preussiske mindstemål var efter 1830 for:

Garde-du-Corps	5 fod 2 tommer
Kyrasserer	5 fod
Lette garde og ulaner	4 fod 11 tommer
Dragoner og husarer	4 fod 10 tommer
Artilleri (trækheste)	5 fod 2 tommer og
Artilleri (rideheste)	4 fod 10 tommer

 Jfr. G. Ahsbahs: Ein weiterer Beitrag zur Geschichte der hol-

- steinischen Pferdezzucht, i: Gestütbuch der holsteinischen Marschen, bd. 6, Elmshorn 1908, s. 13*–130*, her s. 99*.
16. Alligevel havde Østrig så sent som i 1831 brug for udenlandske remonter, »et par tusind rytter- og dragonheste«, som J. Ahsbahs skriver i brevbogens nr. 55.
  17. A. C. Gudme (som note 4), s. 141. Jfr. også C. Søndergaard: Den jyske hesteavls historie. Odense 1907 og B. Jensen: Den jyske hest, i: Jydsk Maanedsskrift, 1911, s. 23–38.
  18. G. Ahsbahs (som note 15), s. 103*, efter E. O. Mentzel: Die Remontierung der preussischen Armee in ihrer historischen Entwicklung ... Berlin 1845.
  19. Her opføres kun de stater, der nævnes i Ahsbahs brevbog. Grundlaget er oplysningerne i: Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit oder neueste encyclopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe. Udg. af H. A. Pierer, 2 opl., 34 bind og 6 suppl.bind. Altenburg 1840–1853.
  20. Behovet må have været enormt. J. Ahsbahs skriver i sin brevbog (nr. 74): »Det har stået i aviserne, at Frankrig forlanger 20.000 heste«.
  21. Brevbogens nr. 69.
  22. F.eks. med Frankrig: »Gennemdriften af heste varer ved; man hævder, at samme for størstedelen skal være bestemt til remonteheste i den franske hær. En enkelt hestehandler i nærheden af Itzehoe har angiveligt fået i opdrag af den franske regering at købe 1.600 heste til nævnte formål.« Itzehoe Wochenblatt (i det flg. forkortet IW), 1853, sp. 1413.
  23. For avlshistorien se de udførlige redegørelser, som Ahsbahs har givet i de første avlsbøger fra den holstenske marsk. Den egentlige diskussion om hesteavlens forbedring i Slesvig og Holsten startede – efter tidligere fremstød – først i større målestok i 1840'erne. Jfr. f.eks. artiklerne i IW: »Ein paar Worte zur Vertheidigung der Holst. remontenpferde« (1844, sp. 41); »Landespferdezucht« (1844, sp. 167–170); »Die Remontepferde« (1844, sp. 199–201); »Die Pferdezucht betreffend« (1844, sp. 231–233); »Versuch einer gemeinfasslichen Anleitung, die Verbesserung unserer Pferdezucht aus dem natürlichen und praktischen Gesichtspuncte aufzufassen« (Beilage zum IW landwirtschaftlichen und gemeinützigen Inhalts, 5 (1844), s. 39–40, 46–56); »Herr Lorenzen und unsere Landespferdezucht« (1844, sp. 391–392); »Die Landespferdezucht betreffend« (1844, sp. 487–488); »Ein paar Worte über veredelte Pferdezucht« (1844, sp. 685 ff); »Landespferdezucht« (1845, sp. 1531); »Landespferdezucht« (1846, sp. 253); »Die Landespferdezucht betreffend« (1847, sp. 251), »Landespferdezucht« (1848, sp. 274).
  24. Jfr. f.eks. listen over markeder i Skriv- og Reise-Calender for det

- Aar efter Christi Fødsel 1835, Københavns 1834, samt beskrivelsen af markederne i året 1830 i Maanedsskrift for Hesteavl og Hestehold, 1831, s. 77–81.
25. Jfr. I. E. Momsen: Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860. Versuch einer historischen Sozialgeschichte. Kiel 1969, s. 237. Her tillægges hestemarkedet i Husum ingen særlig betydning, men det har dog været ganske vigtigt. Således skriver Ahsbabs (brevbogen, nr 82): »Om godt 3 uger (16.–17. maj) er der et marked i Husum, som er det vigtigste, som vi har på denne årstid«. – Men naturligvis var Husum rolle som markedsby for oksehandelen dominerende.
  26. E. v. Lehe: Die Märkte Hamburgs von den Anfängen bis in die Neuzeit (1911). Wiesbaden 1966, bemærker til Hamburgs rolle: »I det 19. århundrede udviklede der sig et nyt hestemarked i bydelen St. Pauli takket være et initiativ fra kvægkommissionæren og hestehandleren Johann (korrekt er: Claus, LS) Olde. Efter 1826 afholdtes det ved Schulterblatt, nær grænsen mod Altona, tre gange om året, i januar og før påske. Gennem markedsberetninger fra den stedlige markedsfoged er vi godt underrettet om det betydelige antal heste, der blev drevet hertil og solgt, særlig på vintermarkedet. De stammede hovedsagelig fra det nordelbiske område, inklusiv Jylland, dog også fra Mecklenburg og Hannover. Det ry, som de vogn- og arbejdshestes der solgtes her fik, førte allerede i 30'erne til, at købere fra landene Holland, Belgien, Frankrig, Schweiz og Italien foretog betydelige opkøb af remonte- heste til kavalleriet og de dele af hæren, der benyttede træk- heste.« (s. 80).
  27. Verzeichniss gesammter im Volkskalender der Herzogthümer für das Jahr 1837 aufgeführten in- und ausländischen Märkte, i: IW, 1837, sp. 184–186, 244–246, 598–600, 922–924. Se også Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 16 (1982), s. 16–20.
  28. Jfr. note 24.
  29. Brevbogen nr. 56.
  30. Brevbogens nr. 69.
  31. Brevbogens nr. 73.
  32. Se f.eks. IW, 1833, sp. 12; 1834, sp. 14; IW, 1840, sp. 1229. Stambogen (som note 5), Bd. 1. W. Lötje: Aus der Vergangenheit Neuenbrooks. Neuenbrook 1937, s. 50–55.
  33. Bare en sammenligning mellem de to konkurrenters husstandes størrelse i 1835 viser dette:

<i>Jakob Olde</i>	<i>Johann Ashbabs</i>
Hustru Margaretha	Hustru Catharina
4 børn	8 børn
13 mandlige tjenestefolk	3 mandlige tjenestefolk

5 kvindelige tjenestefolk

1 kvindelig tjenestepige

1 staldmester

1 huslærer

LAS Abt 415, nr. 5413.

34. Brevbogen, nr. 26. På dette punkt adskilte han sig i øvrigt fra andre købmænd i hertugdømmerne. Købmanden Otto Friedrich Ahlmann (1786–1866) fra Gråsten skrev således 1840 til sin søn: »Jeg vil ikke have noget at gøre ... med Rée. Jeg tror nu engang ikke på jøder. Du må kalde det en fordom eller hvad du vil«. – H. Hagenah: Wilhelm Ahlmann. Das Lebensbild eines Schleswig-Holsteiners. Kiel 1930, s. 6.
35. Jfr. M. Richarz: Viehhandel und Landjuden im 19. Jahrhundert. Eine symbiotische Wirtschaftsbeziehung in Südwestdeutschland. Menora. Jahrbuch für deutsch-jüdische Geschichte, 1, 1990, s. 66–88.
36. F.eks. i Preussen: »Remonterne besørger for det meste i indlandet af officerer, som er specielt bestemt hertil, med en general som inspektør og en stabsofficer i spidsen for hver remontekommission. Hestene bringes så i remontedepoter, af hvilke hvert arme-korps har et, og fordelt herfra.« – Pierers Universallexikon, bd. 23, s. 462.
37. I den preussiske armé var der et for hver af de 8 armékorps. 4. A. K. (Magdeburg) havde depot i Havelberg, 7. A. K. (Münster) i Minden/West.
38. F.eks. Johann Rudolph von Bülow (amtmand i amterne Bordes-holm, Kiel og Kronshagen), Hinrich Gysbert Mannhardt (ejer af kancelligodset Hanerau), Magnus Joachim greve af Scheel-Ples-senm (ejer af det adelige gods Sierhagen), toldkontrollør Zachau fra Glückstadt.
39. Også Ahsbahs venskabelige forbindelser til Claus Olde, der var en af fortalernerne for en politimæssig regulering af Hamburgs heste-marked til beskyttelse af køberne, taler for en særlig holdning i denne sag.
40. Brevbogen nr. 100, 128, 159, 200, 215.
41. Jfr. M. Pohl: Hamburger Bankengeschichte. Mainz 1986. W. Be-heim: Der Merchant-Banker als Banktyp in Deutschland (Ham-burg). Aufstieg, Glanz und Niedergang. Frankfurt 1971 (manuskript).
42. Jfr. J. Fischer: Hartwig Philip Rée og hans slægt. København 1912, s. 40 f.
43. M. Pohl (som note 41), s. 65.
44. Brevbogen nr. 57 og 62.
45. Brevbogen nr. 6, 109, 138, 164, 167, 169, 182, 213 og 281.
46. Brevbogen nr. 164 og 165.
47. Brevbogen nr. 201.